

Recensioner

Jørgen Nybo Rasmussen, *Die Franziskaner in den Nordischen Ländern im Mittelalter*. Franziskanische Forschungen 43. Kevelaer 2002. 617 s. ISBN 3-7666-2090-8.

Det är inte var dag man får ett livsverk i sin hand. Så måste man beteckna Jørgen Nybo Rasmussens, arkivarien och nestorn inom skandinavisk franciskanforskning, länge emotsedda monografi över franciskanorden i de nordiska länderna. I förordet får vi veta att författarens intresse för ämnet vaknade redan på 1960-talet. Det snart halvsekellånga forskningsarbetet kring franciskansk historia bottnar samtidigt i ett djupt personligt förhållande till gestalten Franciskus och franciskansk andlighet. Sällan får man i vetenskapliga verk en sådan direkt förståelse för forskarens personliga drivkraft.

Boken är det första av två planerade band. Syftet är att studera ideal och praktik inom franciskanorden. Författaren har valt att låta studien omfatta hela provinsen Dacia, d.v.s. konventen i det medeltida Danmark, Sverige, Norge och Finland. Arbetet har en uttalad hermeneutisk strävan, där alla upptänkliga fenomen inom orden ställs i relation till de franciskanska idealen. Författaren önskar därmed undersöka konventens lokala förhållanden i relation till ländernas naturbetingelser, ekonomi, stadsväsende, kultur och kyrkliga förhållanden. Som en röd tråd genom arbetet löper den övergripande frågan, ja närmast en förundran över, hur ett radikalt fattigdomsideal kunde omsättas i praktiskt liv och verksamhet i en nordisk medeltida kontext.

Nybo Rasmussen arbetar strukturellt/tematiskt, inte kronologiskt, vilket innebär att olika ämnen (konventens tillkomst, organisation, ekonomi, förhållande till samhället etc.) behandlas i olika kapitel och möjliggör en direkt jämförelse över hela området. Detta gör boken spännande, iderik och trots sitt omfång lättläst. Författarens strävan har varit att föra samman materiella och andliga aspekter, men p.g.a. omfånget har detta medfört en uppdelning på två band. Detta medför en ofrånkomlig kluvenhet

mellan franciskanernas materiella och andliga liv och betydelse, något som författaren haft ambitionen att överbrygga, men som i första delen inte helt har kunnat infrias.

Dispositionen är klar och överskådlig trots det stora omfånget. Efter inledande kapitel kring frågeställningar, forskningshistorik och källmaterial vidtar större kapitel kring klostrens grundande och tillkomsten av provinsen Dacia (kap. 4), de nordiska franciskanerna (kap. 5), organisation (kap. 6), rättsställning (kap. 7), näringsliv och fattigdomsideal (kap. 8), kyrkor och klosterbyggnader (kap. 9) samt klosterliv och gudstjänst (kap. 10). Slutorden på sid. 496 är att betrakta som en temporär lägesrapport, och ytterligare en personlig betoning av betydelsen av breda historiska synteser i en värld av ökad globalisering och europeisk integration.

De enskilda konventen presenteras mycket summariskt i bilaga I. Den som likt undertecknad är intresserad av de enskilda konventens arkeologiska och topografiska status saknar planritningar och mera detaljerad analys av det spridda och ofta svårtolkade arkeologiska och arkitekturhistoriska källmaterialet. Men detta är strängt taget ämnet för en helt annan bok! Bilaga II och III utgör förteckning på ordenskapitel och -ministrar. Granskar man litteraturlistan och de enskilda konventen så märker man att materialinsamlingen slutade någon gång efter 1995. Illustrationerna är på tyskt manér samlade i en bildkatalog i slutet, tyvärr ganska dåligt återgivna. Möjligen skulle även det minimala typsnittet och det tyska språket kunna avskräcka några framtida läsare.

Och det är synd. För här har vi för överskådlig framtid standardverket om en viktig rörelse i det medeltida samhället, med allt vad det innebär av encyklopediskt vetande, och som därtill presenterar en tolkning av franciskanernas betydelse i samhället i bredast möjliga hänseende. Därtill tror jag att framställningen har alla möjligheter att bidra till nya infallsvinklar på synen på urbanisering och urban identitet under perioden.

Några exempel. Frågan om hur och med vems

hjälp franciskanerna kom till Norden är viktig. Har de kommit på eget initiativ eller fanns det lokala krafter som efterfrågade tiggarröderna? Fanns det en bestämd plan för deras ankomst eller har det skett slumpmässigt? I kap. 4 finns en grundlig genomgång av processen i samband med konventens grundande. För Danmarks del urskiljs två stora vågor. Den första under åren 1232–40 vill författaren se mot bakgrund av den spända relationen mellan Valdemar II Sejr och de holsteinska grevarna. Efter en period av aggressiv expansionspolitik och erövringar i Nordtyskland blev läget akut då den danske kungen tillfångatogs och hölls fängslad i Dannenberg 1223–25. Först i och med fredsfördraget 1230 skedde en normalisering. De första danska och flera nordtyska franciskankonvent har tillkommit just under 1230-talet, varvid den bilagda konfliktens huvudaktörer spelat en avgörande roll. Flertalet av de danska konventen grundades av medlemmar av kungafamiljen, medan den holsteinske greven Adolf grundade konventet i Hamburg 1235 och inträdde själv där som tiggarröder.

Författaren betonar konventens roll som medel för fred och normaliserade relationer. Nästa stora danska våg av grundanden inträffade under perioden 1261–88 mot bakgrund av kyrkokampen mellan ärkebiskop Jakob Erlandsen och det danska kungahuset. Cistercienserna och franciskanerna ställde sig på ärkebiskopens sida. Flera av konventen grundades av anhängare till ärkebiskopen, medan kungahuset svarade med att grunda det stora konventet i Odense. Vänder vi blicken mot Norge och Sverige är läget lite annorlunda. I Norge tycks kungarna Håkon Håkonsson och Magnus Lagaböter spela en helt avgörande roll för franciskanerna. I Sverige kan vi ana att ärkebiskopen Jarler haft betydelse för den första vågen av grundanden under 1230- och 40-talen, medan det är väl känt att en rad konvent tillkom genom kung Magnus Ladulås försorg. På samma sätt har det danska kungahuset haft avgörande betydelse för observanskonventen i Danmark under 1400-talets andra hälft.

Rasmussen visar med all önskvärd tydlighet hur konventens tillkomst och grundande alltid skett i en specifik historisk kontext. Skeendet i

Danmark kan följas genom ett betydligt bättre källäge än i Sverige, och det framgår att konventen grundats som ett led i ett komplicerat politiskt och socialt spel. Inte minst viktigt är grundarnas initiativ och många gånger personliga hängivenhet till konventen, där många önskat bli begravna och flera till och med slutat sina dagar. Bilden hjälper oss således att förstå att konventen alltid varit betydelsefulla brickor i komplicerade spel, vilket för svenska förhållanden inte alltid är så lätt att följa.

Samma sak gäller för konventens förhållanden till städer och stadskultur i Norden. För Linköpings del har undertecknad hävdad att franciskankonventet varit en viktig del i stadens grundläggande, något som även verkar gälla för andra samtida nordiska städer. Samma närhet i tid mellan konventsgrundande och stadsrättigheter finns exempelvis i Tønder, Jönköping, Arboga, Stockholm och senare i Raumo, finska Viborg och Nya Lödöse. På samma sätt sammanfaller Erik av Pommerns medvetna stadspolitik i Öresundsregionen med grundandet av konventen i Helsingør, Malmö och Nyköbing Falster.

I det omfångsrika kap. 8 behandlas den centrala frågan kring Franciskus radikala fattigdomsideal och dess tillämpning i den krassa och karga nordiska medeltiden. Ett ursprungligt förbud mot alla former av ägande löstes upp redan på 1200-talet. Men när även konventens juridiska fattigdom luckrades upp ledde detta till en reaktion inom orden. Den tog sig under 1400-talet uttryck i den s.k. observansrörelsen som ledde till att orden 1517 delades i två grenar. Författaren har som övergripande tes att det ursprungliga radikala fattigdomskravet var orimligt när bröderna mötte den nordiska verkligheten. Detta blev särskilt märkbart på 1300-talet, då den första tidens välvilja och popularitet bland allmänheten förbyttes i minskade donationer och ifrågasättanden. Praktiken att alla donationer och gåvor i form av jord och egendom skulle säljas och omsättas i naturalier har fungerat under den första tiden, men under 1400-talet har flera avsteg gjorts, framför allt märkbara i Sverige. En allt större andel landbogårdar kom att behållas, särskilt efter 1430, liksom det finns flera exempel på avelsgårdar där jordbruk bedrevs direkt för brödernas behov.

På samma sätt speglas en märkbar anpassning till rådande ekonomiska omständigheter i författarens analys av donationernas innehåll. Från att under äldsta tid mest bestått av naturallier har andelen rena pengagåvor ökat i Sverige. I Danmark är tendensen den omvända beroende på observansrörelsen och dess återgång till ett radikalt fattigdomsideal. Författaren ger en nyanserad bild av donationerna, där det framgår att givmildheten stod i omvänt förhållande till den förändrade ekonomiska inriktningen, där allt fler gårdar och egendomar kom att behållas. Författaren vill se en skillnad mellan det mera välmående Danmark, där det fortfarande var möjligt att leva av allmosor, och Sverige, där avstegen från idealen förklaras med försörjnings-svårigheter under senmedeltiden. Det kan väl ligga något i detta, samtidigt som skillnaden knappast kan vara av enbart ekonomisk natur. Franciskanernas minskade popularitet under senmedeltiden har man försökt möta med nya försörjningsstrategier i form av regelvidrigt jord-innehav, något som i sin tur ytterligare bidrog till att franciskanernas popularitet minskade.

Författarens analys av konventens ekonomi är spännande och ger uppslag till flera reflektioner. Bettleriet som affärsidé, förlåt, ideologisk försörjningsstrategi, kanske ytterligare kan utvecklas. Konventens läge i städerna, d.v.s. den ofta påtalade placeringen i städernas utkanter nära stora landsvägar, betonas möjligen alltför mycket. I stället är det sannolikt så att brödernas terminering, d.v.s. bettleri- och predikovandringar inom noga definierade områden, bör ha haft större ekonomisk betydelse. Lokaliseringen till städerna som viktiga kommunikativa centra har sannolikt haft större betydelse än den direkta kommersiella betydelsen av de små nordiska stadsbildningarna. Därmed blir det samtidigt lättare att förstå egendomliga avvikelser i form av etableringar långt från stadssamhällen, t.ex. vid Krokek på gränsen mellan Södermanland och Östergötland men vid den viktiga landsvägen, liksom på ön Kökar, långt från någon stad, men strategiskt belägen vid Ålandsfarleden. I övrigt tror jag att tiggarkonventens placering i stadslandskapet bör analyseras även ur rumsliga aspekter. Frågan är hur man uppfattat staden som idé och form under olika perioder och vil-

ken roll som tiggarkonventen spelat i detta.

Även förändringsaspekten i konventens ekonomi och fysiska utformning är ett viktigt ämne. Senare tids forskning visar att många kloster och konvent uppvisar stor förändringsbenägenhet under senmedeltiden, genom ombyggnationer och förändrade byggnadsplaner. I kap. 9 gör författaren en genomgång av kyrkornas och konventsbyggnadernas arkitektur och fysiska topografi. Rasmussen menar att planer på en fullt utbyggd fyrlängad klosteranläggning med slutet klostergård har funnits redan från början, vilket framgår av flera konkreta belägg. Men samtidigt finns det många konvent som får sin fulländade form först under senmedeltiden, medan andra konvent aldrig når så långt. Här är det viktigt att föra fram den danske medeltidsarkeologen Hans Krongaard Kristensens forskning, vilken betonar det fyrlängade konventet som en i huvudsak senmedeltida företeelse. Detta, i likhet med flera arkeologiska spår av drastiskt förändrade senmedeltida byggnadsplaner (aktuellt exempel i S:t Olofs dominikankonvent i Skänninge), bör i framtiden ytterligare problematiseras, speciellt mot bakgrund av ovan nämnda tendenser till nya överlevnadsstrategier under senmedeltiden. Avsnittet om konventskyrkornas plantyper avslutar till stor del till den svenske arkeologen Nils Sundquists forskning. Rasmussen framför en något annorlunda tolkning och visar att Sundquists A-typ med kornlös kyrka knappast kan ha existerat. De äldsta konventskyrkorna bör ha varit av B-typ med långhus och därmed kor av samma bredd. Den för tiggardordnarna så typiska plantypen C, med asymmetriskt tvåskeppigt långhus, visar författaren vara en genuin franciskansk innovation, möjligen med enstaka föregångare i Tyskland, och utvecklad i Stockholm och Uppsala ca 1280. Detta understryker vidare betydelsen av Magnus Ladulås och hans tid för franciskanerna.

Detta är givetvis enbart ett axplock av intryck från läsningen av detta corpusverk. Det viktigaste omdömet kvarstår: detta är inte enbart en monografi över franciskanerna och deras bidrag till den nordiska medeltidskulturen. Boken innehåller därtill en lång rad intressanta uppslag med betydligt större räckvidd och betydelse för framtida forskning kring kloster, me-

deltidens kyrka samt urbanisering och samhällsbildning i Norden.

I övrigt finns bara ett råd till den som i framtiden intresserar sig för dessa frågor: det är bara att snarast anmäla sig till en kurs i tyska!

Göran Tagesson

Riksantikvarieämbetet UV Öst

Roxengatan 7

SE-582 43 Linköping

Goran.Tagesson@raa.se

Steinunn Kristjánsdóttir, *The awakening of Christianity in Iceland. Discovery of a timber church and graveyard at Þórarinsstaðir in Seyðisfjörður*. GOTARC, Gothenburg Archaeological Theses B31. Gothenburg 2004. 216 pp. ISBN 91-85245-04-6.

Steinunn Kristjánsdóttir's thesis treats the introduction of Christianity in Iceland through the evidence of early churches and churchyards. The major focus is placed on Kristjánsdóttir's excavation of the church at Þórarinsstaðir in Seyðisfjörður in eastern Iceland. Kristjánsdóttir points out that although this is a "micro-archaeological" study, it can provide new insights into the process of Christianization in Iceland as a whole. The excavations are certainly interesting and have provided sufficient material to form a good starting point for a doctoral thesis.

Kristjánsdóttir's work is in a way a reaction to the tendency of previous scholars to rely almost exclusively on written sources. According to Kristjánsdóttir, this reliance has created a kind of "stagnation" in the study of the Christianization of Iceland, as the ideas presented in Medieval sources have shaped modern scholars' view of pre-Christian and early Christian Iceland (although this "stagnation" is also seen to be inevitable due to the long-time lack of archaeological excavations). Kristjánsdóttir's intention is thus to use written sources only as "support" for the archaeological material. As will be shown below, she does not however live up to her own requirements, as she in certain crucial circumstances tends to rely heavily on the written evidence.

The style of the book is rather defensive, as

if the author is expecting severe criticism of her conclusions. This leads to an aggressive manner of writing that is detrimental to the thesis. Kristjánsdóttir is very quick to reject other scholars as being "simplistic" or just completely wrong. This eager dismissal of previous work makes her argumentation and discussion rather weak, indeed weaker than they would have to be. At times, it is also difficult to establish, without checking all the references, which conclusions are Kristjánsdóttir's own. A book written in this way needs a more attentive read than what is usually required, in order to find the new and interesting information.

Kristjánsdóttir applies three different terms to the events or processes of her study: Christianization, conversion and Conversion. Despite the centrality of these concepts, their definitions and durations are not clearly explained. The information that does exist on these concepts is moreover scattered all over the book, and appears mainly in foot notes. The same difficulty applies to the terms infiltration and organised mission (seemingly a fusion of Fridtjov Birkeli's phases of infiltration, mission and organisation), which Kristjánsdóttir sees as the two major phases of the Christianization.

According to Kristjánsdóttir, infiltration represents the "unorganised" spread of Christianity among Icelanders who had acquired knowledge of this faith before their arrival on the island. This development started during the settlement period and took place, above all, among the "common inhabitants". The organised mission is said to be an addition to the infiltration. During this phase, the elite converted to Christianity in order to stay in power, as the growing number of Christians threatened the chieftains' position in society. According to Kristjánsdóttir, this phase started in 981–86. The provision of this date is an example of the ambivalence towards written sources pointed out above, as this is the date of the first known missionaries to Iceland. It must however be acknowledged that missionaries had most likely visited Iceland before this time.

A central concept of the thesis, related to the phases of Christianization, is the two types of churches that Kristjánsdóttir has identified: pri-

vate and public ones. Private churches are defined as churches built by free farmers on their estates as a result of the infiltration. Public churches, on the other hand, are seen as churches built mainly on chieftains' farms following the organised efforts to convert the Icelandic people. Kristjánsdóttir moreover argues that the private churches were built of turf, and the public ones of wood with corner posts dug into the ground.

The private "turf churches" are seen to be constructed on the model of "Celtic" churches. This type of church is seen to have arrived with Icelanders who had seen it on their travels abroad, and perhaps to some extent via Norway. It is not however explained why the turf churches could not be connected to an organised mission from the areas of insular Christianity. Is this because there is no evidence in the written sources for such activity?

The turf building at Geirsstaðir in Hróarsunga, excavated by Kristjánsdóttir, is seen as an example of a private church. These excavations deserve a detailed discussion, as it is by no means certain that the building actually was a church. This issue is not however even mentioned by Kristjánsdóttir. The major problem is that no evidence of Christian activity was found, i.e. no Christian artefacts and no burials. This means that it is indeed very unlikely that the building was a church. It could be argued that it was a byre, as it was partly dug into the ground, which is a common feature of buildings of this type. The most worrying result is that a turf church has now been "reconstructed" at Geirsstaðir.

The building at Þórarinsstaðir is seen as an example of a public church. Kristjánsdóttir concludes that it was built entirely of wood, was of rectangular shape with a square chancel, and had large corner posts dug into the ground. This building style is found in a number of early churches in Scandinavia. Kristjánsdóttir sees this particular building style as representative of public churches and thus argues that the church at Þórarinsstaðir was connected to the organised mission of Iceland directed from Norway. The reasons why these particular churches should be public churches are not clearly stated. Indeed, the sole reason seems to be that the major

ity were built during the early Christian period in their respective areas.

Indeed, the only indications that Þórarinsstaðir was linked to missionary activity are the stone crosses found in the church yard. These are however extremely difficult to date as they are very simple in style and lack ornamentation. If the church at Þórarinsstaðir had been significantly larger than other Icelandic churches, that would have been an indication of it having been a public church. This was not however the case. It must thus be concluded that Kristjánsdóttir's division of churches linked to infiltration and organised mission is based on a number of assumptions.

On a more positive note it must be pointed out that Kristjánsdóttir's discussion of the various burial practices seen at Þórarinsstaðir belongs to the most interesting parts of the thesis. In this section, it is shown that the Þórarinsstaðir burials are very similar to those excavated in churchyards dating from the 10th and 11th centuries in other parts of the Northern world, Medieval Denmark in particular. Kristjánsdóttir adds that the possible "pagan" traits observed in the graves, such as unusual body positions, must not necessarily be interpreted as "ambivalence in faith" but could also be seen as a result of the infiltration of Christianity.

Another matter for discussion must be the picture of a "bottom-up" conversion painted by Kristjánsdóttir. This is interesting as it differs from the model suggested for most of Medieval Europe, where the ruling elite is seen as the driving force in the Christianization. Such models do not necessarily exclude the possibility that parts of the lower strata in society were Christian at an early stage and might thus have influenced the process. This is admittedly hard to find evidence for and has thus to some extent been ignored. However, in order for Kristjánsdóttir to convincingly introduce this model for Iceland, she would have had to provide stronger evidence in support of her arguments. The major flaw is the absence of an explanation as to why the top tiers in society should have been more or less resistant to the infiltration to which the lower strata are seen to have been so receptive.

In conclusion, it must be said that it would

have been beneficial for the thesis if the author had at times applied stronger source criticism and had also had a more open attitude towards the views of other scholars. Despite this, the thesis is interesting as it brings both new and older archaeological material into the discussion and moreover places it into a larger context. Furthermore, as indicated by Kristjánsdóttir herself, detailed archaeological studies of the Christianization of Iceland are long overdue, and one can hope that more will follow in the future.

Alexandra Sanmark

Department of Archaeology and Ancient History
University of Uppsala
Box 626
SE-751 26 Uppsala
Alexandra.Sanmark@arkeologi.uu.se

Painted altar frontals of Norway. Erla B. Hohler, Nigel J. Morgan & Anne Wichström, *Vol. 1, Artists, styles and iconography. Unn Plahter, Vol. 2, Materials and technique; Vol. 3, Illustrations and drawings.* Archetype Publications. London 2004. 171 + 351 + 136 s. ISBN 1-873132-44-1, 2, 3.

Norge har den största gruppen av tavelmåleri från 12- och 1300-talen som finns bevarad i Europa norr om Alperna och Pyrenéerna. Det rör sig om 31 altarfrontalen (tidigare benämndes de ofta antemensalen), bilder målade på träpannåer som placerades på framsidan av altarborden. (Detta till skillnad från retableerna, som placerades uppe och baktill på altarna.) Konstverken är spridda över hela Norge från Trondheim i norr till Bø söder om Oslo. Många finns på plats i kyrkorna, men flertalet förvaras i museerna, främst i Bergen, men även i Oslo och Trondheim samt ett i Reykjavik. Måleriet är av skiftande kvalitet och i varierande bevarandestånd. Många är enkla konstverk. De härstammar också alla från mindre landsortskyrkor, vilket i sig säkerligen är anledningen till att de överhuvudtaget finns kvar. Från stiftskyrkor och andra större kyrkor i städerna finns inga frontalen bevarade. Dateringen av tavlorna ligger mellan cirka 1250 och 1350.

För alla typer av medeltida konstverk, inte

minst tavelmåleri och träskulptur, gäller att en överväldigande del gått förlorad. I vissa länder är förlusterna nästan totala. I exempelvis England, som spelade en stor roll som givarland för norsk medeltidskonst, finns endast tre målade pannåer från epoken kvar och praktiskt taget ingen träskulptur alls. Målade tavlor från tiden före omkring 1350 är i hela Europa norr om Alperna och Pyrenéerna ytterst sparsamt bevarade. Därför är det lätt att förstå det norska materialets stora betydelse som källa till kunskaper om medeltida måleri. Att den konstnärliga nivån inte alltid motsvarar de största mästerverkens spelar då en mindre roll. Gång på gång kan ingående undersökningar av medeltidskonsten påvisa att när det gäller material och tekniker är de generella skillnaderna små mellan toppverken och de enklare samt att i princip samma material använts i hela Europa. På ett jämförbart sätt kan man säga att det förhåller sig med bildinnehåll och funktion.

1971 initierade Per Jonas Nordhagen vid Bergens universitet ett brett projekt för en mångsidig undersökning av de norska frontalerna. Det var inte längre bara fråga om att diskutera stilfrågor och förhållanden till engelsk och kontinental konst, utan bestämningar av material, teknik och tillvägagångssätt skulle utföras med hjälp av modernaste vetenskapliga metoder. Forskarlaget som arbetat med de 31 tavlorna i de över 30 åren fram till de nu föreliggande publikationerna kom att utgöras av konsthistoriker, konservatorer och naturvetenskapare. Viktiga medarbetare, som dock inte skrivit självständiga texter i de nu publicerade böckerna, var från början framför allt konservatorn Björn Kaland vid Bergens museum, en av initiativtagarna till projektet, samt konservatorerna Leif Plahter, Erling Skaug och Svein Wiik i Oslo som arbetade med både konservering och teknologiska undersökningar av tavlorna. Under årens lopp kom också många mindre publikationer av forskningsresultaten: i London, Köpenhamn, Reykjavik, Bologna, München, Rio de Janeiro och Cambridge. 1989 anordnades ett colloquium vid Oslo universitet där det norska materialet kunde diskuteras och jämföras med relevanta objekt av forskare från England, Frankrike, Tyskland, Danmark och Sverige. Bidragen finns

publicerade i *Norwegian Medieval altar frontals and related materials*, red. M. Malmanger et al., Rom 1995.

Det stora norska forskningsprojektet är nu avslutat och presenteras i tre band utgivna av det brittiska förlaget Archetype Publications. Det är en påkostad och förnämlig publikation, slösande rikt illustrerad, till största delen i färg och med talrika ritningar.

Band 1 behandlar de traditionella konsthistoriska frågorna: stilsammanhang, dateringar, proveniens, ikonografi. Den sammanfattande konsthistoriska redogörelsen för måleriet och förhållandet till annan europeisk konst har skrivits av den engelske konsthistorikern Nigel Morgan. Det mest omfattande jämförelsematerialet finns i Spanien, där cirka 100 tavlor från 1100-talet till omkring 1350 bevarats. Liksom i Norge är det frontalerna som dominerar, retablerna är få. Även för det rika spanska materialet gäller att de flesta tavlorna härstammar från små, avsides belägna kyrkor. På Gotland är förhållandena helt annorlunda: här har vi en stor rikedom när det gäller bevarade retabler, rester av 34 stycken, men inte ett enda frontale. Bortsett från Spanien och Norge är det över lag så: retablerna är betydligt fler än frontalerna. Detta kan bero på att textilier blev vanliga som frontalerna och att de målade tavlorna behölls längre på isolerade orter. Man ställer sig frågan om de norska landsortskyrkorna vid tiden omkring 1350 även haft retabler – och varför i så fall alla dessa försvunnit.

Morgan framhåller att man inte bör lägga för stor vikt vid beroendet av England för det norska måleriet. I vissa fall kan också en mer direkt påverkan av konsten i Köln påvisas. I vilket fall som helst har alla de bevarade tavlorna sannolikt målats i Norge. Morgan redogör även för ikonografin med en systematisk genomgång av bildframställningarna. Tolv frontalerna har Maria med barnet som central framställning, ofta i kombination med scener från Marias liv och Kristi barndom. Korsfästelsen är förvånansvärt sällsynt som centralmotiv: endast sex stycken, vilket kan jämföras med det gotländska 1300-talsmaterialet, där korsfästelsen är den dominerande centralframställningen. Marie kröning, som dominerar i de bevarade tyska altarskäpen

från 1300-talet, är också fåtalig med endast tre norska förekomster. Andra frontalerna har t.ex. helgonhistorier som tema. Vissa saknar centralmotiv och är i stället komponerade som rader av likformiga medaljonger med berättande scener.

Erla Hohler behandlar i ett avsnitt om frontalerna i sin samtida miljö frågor om funktion, uppställningsplats, montering, förhållanden mellan frontalerna och retabler, om hur många målarna var, om de var inhemska eller invandrade. Frågorna är fler än svaren, vilket vittnar om klokskap, ty sådan är situationen för medeltidsforskningen. Mycket är inte tillgängligt för vår kunskap och många tidigare föreställningar kan inte bekräftas. Fastän vi har att göra med epokens största nordeuropeiska samling av tavelmåleri framhåller Hohler att det är »statistiskt hopplöst få objekt». Man kan nämligen räkna med att alla cirka 1200 kyrkor som fanns i Norge vid mitten av 1300-talet hade minst ett sådant frontale! Insikten om detta gör Hohler försiktig när det gäller slutsatser. Intressanta är dock hennes påpekanden att komplicerade tekniker inte alltid sammanfaller med avancerat konstnärskap och att stilistiska överensstämmelser inte behöver sammanfalla med gemensamma tekniker, en diskussion som Unn Plahter för vidare i band 2.

Sista delen av band 1 utgörs av en katalog, utarbetad av Anne Wichström och Erla Hohler. Det är den ena av två alfabetiskt ordnade kataloger. Nästan hälften av Unn Plahters band 2, som är det mest omfattande av de tre, upptas av den andra katalogen. Den första katalogen tar, naturligt nog, upp traditionella konsthistoriska bestämningar och frågor, som ikonografiska program, bildbeskrivningar och stilsammanhang, medan Plahters katalog redovisar material och tekniker. Båda katalogerna är mycket utförliga. Band 3 innehåller uteslutande illustrationer: stora färgbilder av varje retabel, konstruktionsritningar och ritningar som återger ristade teckningar och målade konturer. Varje tavla avbildas även bakifrån. I slutet av detta band är ett bildurval återgivet även i mindre format, vilket möjliggör inbördes jämförelser.

Mest imponerande i denna publikation är Plahters band 2. Hon knöts redan från början till projektet som kemist. Föregångarna, främst

Björn Kaland, hade redan lagt upp riktlinjerna med uppmättningsritningar och kemiska analyser av färgmaterial. En viktig uppgift för Plahter har varit att samordna materialet, göra presentationerna enhetliga och kunna knyta andra specialister till projektet. Man skulle kanske kunna tänka sig att en naturvetenskapligt skolad forskare som Plahter skulle stanna inom sitt område, kemisk analys, och redovisa sina resultat i för humanisterna tämligen svårtolkade tabeller. Det finns från humanistisk sida ofta en sorts dröm om att en undersökning med naturvetenskaplig metod, gärna med avancerad apparatur, ska kunna ge svar på alla frågor. Plahters stora arbete ligger inte bara i mängden av noggrant utförda mikrokemiska analyser, utan kanske ännu mer i förmågan till systematisering, mångsidighet, konsekvens och uppmärksamhet. Här har hon varit skolbildande och vi är säkerligen många som har dragit nytta av hennes arbeten. Det visade sig att egentligen ingenting får försummas i konstverkets fysiska uppenbarelse: inte en spik, inte ett hål. Redovisningen av frontalen börjar med träarbetet, där, förutom de mer självklara bestämningarna av träslag, virkesframställning, verktygsspår, vilken sida av brädan i en pannå som vänds framåt och målas på, sammanfogningsprinciper etc. konsekvent, systematiskt och med outtröttlig noggrannhet redovisas.

Det samma gäller givetvis alla tänkbara aspekter av måleriteknikerna. Den minst komplicerade delen gäller det som kan fastställas genom kemisk analys: vilka material som används för grundering och färger, pigment, fyllnadsmedel, bladmetaller, bindemedel och fernissor. Svårare är en objektiv och komparativ redovisning av hur dessa material använts och kombinerats: om man målat i skikt eller vått-i-vått, om man blandat pigment eller hållit sig till ett eller ett fåtal för varje färg. Finns det en kronologisk utveckling när det gäller material och tekniker, finns det tekniker som går att knyta till en viss skola? Vad lär oss bestämningarna av material och tekniker på tavlor från dessa avlägsna, ofta isolerade delar av det medeltida Europa om det tekniska kunnandet överhuvudtaget, om handelsförbindelser, om utbyte av kunskaper? Alla dessa frågor och fler därtill behandlas och disku-

teras av Plahter under indragande av dels jämförbara objekt i Skandinavien, som författarinnan själv undersökt, dels vad som är bekant i publicerad litteratur. Resultatet innebär att här torde den mest mångsidiga och utförliga undersökningen och utvärderingen av måleri från epoken överhuvudtaget föreligga. Som förebild kan undersökningarna och publikationerna gälla generellt: det går inte längre att isolera undersökningarna inom de tyvärr alltför skilda forskningsskolorna, den humanistiska eller den naturvetenskapliga. För att komma vidare inom detta forskningsområde krävs en intensiv dialog. Tyvärr har vi ännu inte alltid kommit så långt att de skilda skolorna bemästrar en sådan dialog.

Ger då de naturvetenskapliga bestämningarna svar på konsthistorikernas frågor? Knappast. Men det är inte heller den primära avsikten. Konstteknologin lär oss mycket om skilda aktiviteter under medeltiden och har sitt eget berättigande, som ikonografin och stilanalyserna. För att belysa, beskriva och i bästa fall påvisa och bestämma vem som gjorde vad och när, traditionella frågor för konsthistorikern, är den en förutsättning. Till denna förutsättning hör exempelvis den korrekta bestämningen av vad som är ursprungligt och förändrat, omarbetat och förvanskad. Många misstag har gjorts i konsthistorien på grund av oförmågan att göra sådana bestämningar.

Ett resultat av generell vikt är påvisandet av att oljemåleriet var fullt utvecklat i Norge redan under 1200-talet. Det finns en seglivad myt om att bröderna van Eyck skulle ha »uppfunnit» oljemåleriet under 1400-talets första hälft. Ett tidigt, omfattande exempel på konsekvent tillämpning av oljemåleri i Europa är krucifixet i Hemse kyrka på Gotland från 1100-talets slut. Enligt Plahter är oljemåleriet dock knappast ett arv från antiken, utan har undan för undan utvecklats i det tidigmedeltida Europa.

Peter Tångeberg

Sofieborgsvägen 4

SE-610 60 Tystberga

peter.tangeberg@swipnet.se

Ribe excavations 1970–76. Volume 5. Red. Mogens Bencard, Aino Kann Rasmussen & Helge Brinch Madsen. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 46. Højbjerg 2004. 286 s. ISBN 87-88415-25-2.

Mellan åren 1970 och 1976 företogs utgrävningar i staden Ribe på Jyllands västkust. Utgrävningarna kom att inta en viktig roll i diskussionen rörande de vikingatida städerna/handelsplatserna i samband med de omfattande utgrävningarna av sådana runt Östersjön. Inte minst gällde det när man kunde konstatera att staden var planerad med utlagda tomtgränser från allra första början. Detta faktum tog man senare fasta på bl.a. vid undersökningarna av Birkas Svarta jord på 1990-talet.

I Ribe-serien föreligger nu den femte volymen som består av tretton artiklar i disparata ämnen, avslutade från 1992 till 2004. I inledningen påpekas att boken blivit lidande av att man fått invänta författare. I huvudsak behandlas fynd och därför kan inledningen kännas lite udda i sammanhanget. Här ger Mogens Bencard en forskningshistorik över utgrävningarna i Ribe som startade redan 1956. Allt sedan det första schaktet har avsikten varit att söka den vikingatida staden, den som det finns belägg för i de skriftliga källorna. Staden har satts i samband med de stora anläggningarna Kanhave kanal och Danevirke från 700-talet.

Undersökningarna i Ribe kom att initiera en diskussion om tidpunkten för vikingatidens början. Bencard uttrycker sin besvikelse över att forskarsamhället inte beaktat och diskuterat de resultat som framfördes i hans och Lise Bender Jørgensen noggranna genomgång av stratigrafien som presenterades i Ribe Excavations volym 4 (1990). Han påpekar att man i allmänhet föredragit den mer kortfattade och populärt hållna skriften *Ribes vikingar* publicerad av framlidne Stig Jensen 1991. Han nämner bl.a. undertecknad som en person som i sin avhandling borde ha citerat Volym 4 i stället för Jensens skrift. Här tror jag att diskussionen hade tjänat på att föras i ett annat forum (t.ex. i *Fornvännen*?) om inte annat för att tiden mellan inläggen då betydligt kunde förkortas.

I inledningen görs också en viktig jämförelse mellan lagerföljdernas fasindelning i utgrävning-

arna 1973–76 och vid Postkontoret 1990–91.

Helge Brinch Madsen diskuterar den absoluta dateringen av en bronsgjutarverkstad. Dateringen bygger på dendrokronologisk undersökning av en plank och sätts till före år 720. Eftersom plankan låg i det äldsta lagret är den viktig för dateringen av stadens anläggande.

De därpå tre följande artiklarna behandlar ett mänskligt skallfragment med runor som också har en tidig datering. Fragmentet har varit föremål för ingående tolkningsdiskussioner när det gäller texten. Marie Stoklund redogör ingående för dem på sedvanligt runologiskt sätt. Inskriften har en magisk betydelse där gudarna Tor och Oden åkallas för att hjälpa amulettens innehavare med att bota sjukdom. Fragmentet har ett runt hål och det har diskuterats om det är avsett för en snodd att hänga amuletten runt halsen med eller om det rent av kan vara ett trepaneringsingrepp.

Erling Benner Larsen har studerat tekniken med vilken runorna och hålet är utförda med hjälp av svepelektronmikroskop. Han kommer fram till att det troliga verktyget har varit en vanlig arbetskniv av järn, en typ som är vanlig i Ribe. Pia Bennike behandlar därefter övriga människoben och diskuterar hur det kommer sig att det finns mänskliga kranier i Ribes kulturlager. Fyra stycken har påträffats varav ett är det nämnda med runinskrift. Hon tillbakavisar skarpt tanken att hålet skulle vara resultatet av en trepanering.

Karen Hoilund Nielsen behandlar brons-, silver- och blyföremål. Till artikeln finns en noggrann föremålskatalog med utmärkta och tydliga illustrationer. Föremålen, som i flera fall kan dateras noga, jämförs med den stratigrafiska sekvensens dateringar.

Ett viktigt fyndmaterial i Ribe är glaset och då framför allt pärlorna vilka har kommit att spela en viktig roll i dateringsdiskussionen. Uppenbarligen var det tänkt att i publikationen skulle ingå en artikel och katalog med de 2000 glasfynden, men det måste vänta till ett senare publiceringstillfälle. I Ribe finns det både importerade och lokalt tillverkade pärlor. Av lokal produktion kan nämnas de s.k. getingpärlorna som är en av de mer uppmärksammade typerna. Vid utgrävningen av Birkas Svarta jord blev de

ett viktigt dateringsinstrument för de äldsta lagren eftersom de kunde dateras så precist.

I stället för att behandla glasfynden har Torben Sode skrivit en trevlig artikel om tekniken för att framställa glaspärlor. Han tar upp anläggningar och verktyg som påträffats och som kan knytas till tillverkningen. Ett par intressanta föremål som är värda att lägga på minnet är en stekpanneliknande sak och en mandrell som det kan vara viktigt att hålla utkik efter på andra platser där pärlor tillverkats. Artikeln är rikt illustrerad med färgbilder av både pärlor och glasfragment.

Patrick Ottaway går igenom de 1100 järnfynden. De delas in i följande grupper: avfall, verktyg, knivar, lås och nycklar, dräktdetaljer, hästskor samt vapen. Han menar att materialet består av en blandning av avfall från hushåll och verkstäder. Till artikeln hör en utförlig och noggrann katalog över föremålen med tillhörande teckningar. Speciellt intressant tycker jag att det var att notera fynd av ringväv, pilspetsar och svärdsdelar.

Ett sällsynt järnföremål som tilldragit sig stort intresse och därför blivit föremål för en egen artikel är ett ankare. Förvånande nog har man påträffat få föremål som kan knytas till skepp och båtar i Ribe trots närheten till havet. Stratigrafiskt kan ankaret dateras till tiden 750–800. Det är ett stockankare med en längd på 1,5 m och det bör ha haft en ansevärd vikt. Fleming Rieck jämför det med andra äldre ankare såsom de från Nydam, Oseberg och Hedeby. Från Sydsandinavien finns det annars endast ett fåtal fynd. Ankaret visar på en del av Ribes förhistoria som är mindre utforskad, hamnområdet, och där menar Rieck att det finns goda möjligheter att finna t.ex. pålverk, kajer, skeppsdelar och mycket mer.

Vagn F. Buchwald har studerat Ribeankaret och jämfört dess kemiska sammansättning genom svepelektronmikroskopi med ankarna från Nydam och Ladby. Han menar att Nydamankaret med stor sannolikhet är tillverkat av myrmalm från västra Jylland. Ladby- och Ribeankarna är däremot troligen av norskt ursprung, eller mer precist, tillverkade av malm från södra Norge.

Brinch Madsen behandlar smidesavfall med

utförliga tabeller. Avfallet kan i stort sett kopplas till en smidesgrop (ässja). Den kan rekonstrueras utifrån ett antal individuella fynd och deras inbördes kombinationer. Anläggningen kan kopplas till ett grophus som han tolkar som smedens skjul. Totalt rör det sig om 234 kg avfall, däribland bl.a. blästermunstycken, fyra hela och ett fragmentariskt, av en typ som förekommer över hela Skandinavien.

Avfallet är en viktig kunskapskälla för forståelsen av Ribe. Järnhantverket är det äldsta i staden och började redan omkring år 710. Den specialiserade smeden kunde förvandla myrmalm till rent järn som var lätt att sälja. Det skapade den ekonomiska basen för en marknadsplats norr om Ribe å till vilken köpmän, boskaps-handlare, hantverkare m.fl. kom för att köpa järn och bjuda ut sina egna varor.

En annan stor materialgrupp vid boplatsundersökningar är keramiken, och Ribe utgör inget undantag. Hans Jørgen Madsen har gått igenom det mesta av den påträffade keramiken, i första hand den som från 700-talslagren. För dansk arkeologi är materialet därför av stort intresse eftersom keramik från 700-talet annars är ovanlig. Fördelen med keramiken från Ribe är att den ger en bild av utvecklingen genom hela seklet. I materialet förekommer både lokala produkter och importgods.

I själva Ribe finns inte någon keramiklerna den förekommer i de närmaste omgivningarna. Keramiken är i huvudsak grov och porös och endast ett helt kärl är påträffat. Totalt rör det sig om ca 1500 skärvor. Ett litet antal skiljer sig från den lokala produktionen. De flesta av dessa keramiktyper har inte tidigare påträffats inom dagens danska gränser. Bland importkeramiken finns i huvudsak slaviskt gods, Muschelgruskeramik, Badorf- och Tatingods. Även denna artikel har utmärkta illustrationer i form av både teckningar och foton.

En annan keramisk specialvariant är lerklining. Den har tilldragit sig Lise Bender Jørgensens intresse eftersom man menat att egentliga byggnadskonstruktioner saknas i Ribe. Hon menar att lerklining är viktig eftersom den kan bidra till diskussionen om hur det äldsta Ribe var utformat. I dag är man säker på att det äldsta Ribe bestod av tre delar: en permanent bosättning

med stora byggnader, ett gravfält och marknadsplatsen. Lerkliningen skulle kunna härröra från bosättningen men Bender Jørgensen anser ändå att det inte går att utesluta att den kan komma från de delar av marknadsplatsen som inte varit täckt av det så omdiskuterade gödsellagret.

Bokens avslutande artikel behandlar vedartsbestämningar: ek, al, björk, tall m.fl. Eftersom Ribe ligger i ett marskland så har det inte funnits några träd i närheten utan virke måste ha hämtas en bit ifrån. Peter Wagner föreslår ett par sådana platser öster om staden. Tallvirke har importerats, enligt Wagner troligen söderifrån via Elbe.

I inledningen skriver Bencard att i och med denna publikation så är det mesta av vad som påträffades under grävningarna i Ribe 1970–76 publicerat. Endast några få ting återstår. Med det kan alltså förstås att serien Ribe Excavations nu har avslutats. Volymens främsta förtjänst är enligt min mening materialpresentationerna med kataloger och illustrationer. Om man fick önska sig något ytterligare så skulle det vara en sammanfattning med alla resultat och tolkningar samlade. Kanske kunde den till och med kunna göras populärt hållen. Vem vet om den inte skulle bli lika läst och citerad som Stig Jensens *Ribes vikingar*?

Lena Holmquist Olausson

Arkeologiska forskningslaboratoriet
Institutionen för Arkeologi och Antikens kultur
Stockholms universitet
SE-106 91 Stockholm
lho@arklab.su.se

Dealing with the dead. Archaeological perspectives on prehistoric Scandinavian burial ritual. Eds T. Artelius & F. Svanberg. Arkeologiska undersökningar, Skrifter 65. National Heritage Board. Stockholm 2005. 280 pp. ISBN 91-7209-385-4.

This volume compiles the latest research in the study of mortuary landscapes, monuments, human remains and artifacts from the Swedish Neolithic to the Viking Period. The overall emphasis of interpretation lies firmly on the extraction of symbolic meanings and the cosmologies upon which they are based from past mor-

tuary rituals, rather than the study of social structures, identities or memories. Yet the distinctive edge of the book is that the authors are almost exclusively based in field units and museums rather than universities. Consequently the volume challenges the assumption that contract archaeology fails to produce new evidence of high research value, but also emphasizes that excavation and theorized interpretation should go hand-in-hand.

The introduction is disappointing, providing no review of mortuary practices in Swedish prehistory or the changing theories and methods applied to this evidence. Moreover, the seemingly pervasive focus on symbolism and the re-adoption of ethnographies and analogies from studies of Norse religion in the study of prehistoric mortuary practices is glossed over as an unproblematic orthodoxy.

It is therefore left to the chapter by Kaliff to expound upon the most important theme running through the volume. This is to challenge archaeological categories and our stereotypes and expectations drawn from the modern world when exploring how past cultures dealt with their dead. Kaliff questions our interpretive baggage by focusing on archaeologists' use (or misuse) of the term "grave", a term he shows is burdened with our assumptions over the role of such things as "bodies", "grave goods & gifts" and "burial-grounds" in past mortuary rituals. The rest of the papers develop this theme down three avenues.

First, some papers focus on the detailed analysis of archaeological remains. While examples of the applications of new scientific techniques and new excavation methodologies are notable by their absence, the papers by Arcini and Sigvallius work through the cremated bone data from specific sites to provide new interpretations of their mortuary data. Arcini challenges traditional definitions of "pyre sites" and "cremation burials". Meanwhile Sigvallius reports on cremated remains from a ship-shaped stone-setting and shows how the results challenge archaeologists' presumptions concerning the significance of such monuments.

Second, other papers focus on the interpretation of newly discovered burial sites revealed

by rescue archaeology. The best examples are those by Larsson and Eriksson. Larsson provides a new perspective on the “afterlives” of Iron Age cemeteries and the nature of their re-use. Eriksson explores new evidence for the complex relationships between settlements and mortuary practices in the Swedish Bronze Age.

The third approach adopted involves more traditional syntheses of data and their analysis through new theoretical perspectives. The best examples are provided by Svanberg who presents a broad-ranging study of the significance of houses and house symbolism in Bronze Age mortuary rites, Andersson who considers a new interpretation of Thor’s hammer rings from Viking Period cremation graves, and Artelius who provides a well-argued discussion of a how mourners may have responded to the death of a Viking Period “revenant” by throwing spears into the grave as an apotropaic act.

The remaining papers also address these themes in interesting ways, but they are less satisfactory and convincing in terms of either their discussion of archaeological theory or the data that supports them. These include studies of boundaries from cemeteries (Artelius & Kristensson), the interpretation of empty graves (Frisberg), the landscape location of burial sites and monuments (Aspeborg, Runcis, Ryberg) and representations of gender (Nordin). Yet as a statement of contemporary archaeological research and interpretation of mortuary practices in Swedish contract archaeology, this volume is quite fascinating and provoking, as well as well-produced and affordable. However, because in places the theories and the data presented seem disassociated from each other, it remains the challenge for future research to both explore more contextual analyses that rely less upon cross-cultural analogies and to extend research to larger data-sets to substantiate their observations.

Howard Williams

Department of Archaeology

University of Exeter

North Park Road

Exeter EX4 4QE, UK

H.M.R.Williams@exeter.ac.uk

Eva Bergström Hyenstrand, med bidrag av Åke Hyenstrand, *Romartida rikedom runt Billingen*. MITTARK 1. Skövde 2005. 160 s. ISBN 91-974469-3-9.

Eva Bergström Hyenstrand har författat en detaljerad arkeologisk skildring av Billingen-området i Västergötland med tyngdpunkt på romersk järnålder. Därjämte är boken en första avrapportering av forskningsprojektet »Sociala strategier under äldre järnålder i Skaraborgs län». Åke Hyenstrand har bidragit med några kortare avsnitt. Boken distribueras genom författaren, Västergötlands Fornminnesförening, Arkeologiska Föreningen i Örebro län och Skövde stadsmuseum. Boken är den första i en planerad serie på temat mittarkeologi (MITTARK). Serien avses att i första hand behandla forntid och medeltid i södra Sveriges inland med Närke i mitten av ett område innanför kusterna.

Författarna har fungerat som rådgivare vid arkeologiska undersökningar utförda av Västergötlands museum inför Vägverkets projekt »Förbifart Skultorp», en ny sträckning av väg 26. Dessa undersökningar redovisas delvis i boken.

Bergström Hyenstrands kunskaper om områdets fornminnen från bronsålder och äldre järnålder i västra Sverige är stor och dokumenterades redan i hennes doktorsavhandling från 1980. Den nu utkomna boken är en fristående fortsättning på avhandlingen men med starkare inriktning på yttre kontakter och program för fortsatt forskning.

Boken är innehållsrik, välunderbyggd och vackert illustrerad med många färgfoton, tagna av författaren, samt pedagogiska kartor utformade av Åke Hyenstrand. Vissa avsnitt sträckläses inte, eftersom de har karaktär av undersökningsrapport. Det finns en del korrekturfel. Helhetsintrycket är dock att skriften på ett unikt sätt sammanfattar gammal och ny forskning om detta intressanta områdes fornminnen och förhistoria.

Inledningsvis erinras om Karl Esaias Sahlströms insatser för arkeologin i Västergötland. En kort arkeologisk översikt över ämnet följer. Författaren erinrar om att speciella relationer synes råda under större delen av förhistorisk tid

mellan det centrala kambrosiluumrådet i Skaraborgsdelen och de omgivande slättområdena. Under äldre järnålder förekommer brandgropsgravfälten med få undantag i slättområdena medan de märkliga, stora stensättningarna från främst romersk järnålder – som ägnas stor uppmärksamhet i boken – är tydligt koncentrerade till det centrala kambrosiluumrådet.

Ett avsnitt behandlar arkeologin vid Förbifart Skultorp med sammanfattningar av flera undersökningar. Det följs av en omfattande och detaljerad genomgång av de stora stensättningarnas landskap och de arkeologiska undersökningar som genomförts av sådana. Intressant att notera är att dessa romartida stensättningar i vissa fall knyter an till befintliga och betydligt äldre gravar – enligt författaren kanske ett uttryck för behov av att hävda anor, anciennitet och därmed status. Både brandgravar och skelettgravar finns i de undersökta anläggningarna, som i vissa fall innehåller många begravningar, vilket kan uttrycka någon form av social gemenskap.

Att några stensättningar återspeglar social differentiering framgår av rika gravgåvor, skildrade i kapitlet »Den romartida rikedom». I en märklig »furstegrav» på Överbo Smedgården i Varnhems socken, har t.ex. ett av Västergötlands mest intressanta vapenfynd gjorts. Ett kapitel behandlar det äldre brandgravskicket som tar sig uttryck i de många brandgropsgravfälten men även förekommer i anslutning till de stora stensättningarna.

Domarringarna (stora glesa stenkretsar) tas upp i ett avsnitt, i vilket också diskuteras den stora, märkliga och om en hallbyggnad påminnande skeppssättningen vid Askeberga. Domarringarnas många och små gravfält antas spegla en numerärt omfattande bebyggelse. Dessa gravmonument anläggs främst under yngre romersk järnålder med fortsättning in i folkvandringstid och sammanfaller med den period då en stor mängd guld införs. Fynd i ett begränsat område av eldslagningsstenar och romartida vapen tolkas som spår av någon krigshändelse – kanske en kamp om kontrollen över kommunikationsleder i detta område.

Författaren tar upp de kontakter som i förhistorisk tid tydligt funnits mellan Västergöt-

land, Danmark, södra Östersjökusten, Weichselområdet å ena sidan och det romerska imperiet och »germanstaterna» å den andra. De belyses av den materiella kulturen, begravningsseder, keramik, järnframställning m.m. En förändring i föreställningsvärlden tycks ha ägt rum när romersk järnålder övergick i folkvandringstid. Paradoxalt nog är denna »folkvandringstid» också guldets tid i Västergötland! Författaren frågar sig om denna »kris» markerar början till en ny ideologi med andra föreställningar. Inte minst skulle detta röra gravskicket, d.v.s. allt intensivare tillämpning av jordbegravning, och nya förbindelser med omvärlden i en förändringsperiod.

De stora stensättningarnas landskap var öppet under romersk järnålder. Under några århundraden blev det åter vegetationsrikt – en följd av intensiv agrar verksamhet. Landskapet påverkades genom hopsamling av kanske miljontals ton sten för att bygga stensättningarna. Kanske eftersträvades ett öppet landskap för att man skulle kunna uppleva de stora stensättningarnas relationer till varandra i terrängen!

Vilken faktor ligger bakom den till synes tillfälliga rikedom i främst kambrosiluumrådet, frågar sig författaren. Var det någon råvara behandlad och exporterad i redistributiva system – eller en kombination av varor från ett område där naturens mångfald i kombination med samhällsstrukturen gav förutsättningarna? Frågan kvarstår, liksom forskningen!

Den detaljrika boken och de personliga tolkningarna av fornminnen och fynd, samhällsstruktur och relationer med andra områden visar att författaren behärskar sitt ämne. Referenslistan upptar 214 hänvisningar och bekräftar bl.a. att hon har god överblick över arkeologiska publikationer rörande undersökningsområdet. Med spänning motses kommande böcker i serien!

Nils Ringstedt

Författarvägen 5

SE-167 71 Bromma

Nils.ringstedt@globalnet.net

Jan Eric Sjöberg, *Att återerövra det förflutna. Georg F.L. Sarauw. Botanikern som blev arkeolog*. Göteborgs Stadsmuseum, Göteborg 2005. 328 s. ISBN 91-85488-74-7.

Georg Sarauw (1862–1928), dansk naturvetenskapsman och arkeolog, är en förgrundsfigur som bidrog till att skapa den moderna arkeologin i Sydsandinavien och inte minst i Västsverige. Historien om denna man presenteras i en nyligen utkommen biografi skriven av arkeologen och museimannen Jan Eric Sjöberg. Sjöberg har i fyra decennier varit intendent vid Arkeologiska museet i Göteborg och har sedan pensioneringen ägnat flera års studier åt Sarauw. Denne skapade Sveriges enda renodlat arkeologiska museum, som numera är en del av Göteborgs Stadsmuseum. Det har blivit en fyllig och välskriven biografi över en mycket dynamisk person som på kort tid utförde en fantastisk gärning som har kommit att utgöra grunden för flera generationer av arkeologer inte bara i Västsverige. Det skall genast sägas att det är en mycket intressant och rikt illustrerad biografi som Sjöberg har skrivit. När jag fick den i min hand var det svårt att slita sig från läsningen.

Sjöberg har gjort en grundlig utgrävning i ett mycket rikhaltigt material och resultatet har blivit en gedigen redovisning av Sarauws liv och verk alltifrån uppväxt och studier. Uppgiften att skildra Sarauw är tacksam så till vida att han var en närmast pedantisk vetenskapsman som noga höll ordning på sitt omfångsrika personliga arkiv. I detta arkiv fanns allt: manuskript, in- och utgående brev, fältdagböcker, pressklipp och till och med anteckningslappar. En noggrann dokumentation karakteriserade det mesta Sarauw tog sig för, antingen det rörde sig om det inre museiarbetet eller fältarbetet med inventering och utgrävning av fornlämningar. Sjöberg har gjort en djupdykning i mycket privat material i form av brev och anteckningar, material som finns både i Köpenhamn och i Göteborg. Från tiden i Göteborg, från 1912 och fram till Sarauws död 1928, finns ett fylligt material bevarat. Den arkeologiska avdelningen vid museet var då närmast ett familjeföretag. Sarauw gifte sig nämligen med det museibiträde han hade anställt och tidvis var också en österrikisk volon-

tär, en slags fosterson i den Sarauwska familjen, anställd vid museet.

Sarauw blev arkeolog av en tillfällighet. Han läste botanik och växtfysiologi med avsikt att bli forstmästare och anställdes vid Nationalmuseet i Köpenhamn för att bestämma växtavtryck i keramik. För de flesta arkeologer är Sarauw emellertid känd som upptäckare av Maglemosekulturen. Kanske också av en tillfällighet kom han att utföra den första stora utgrävningen av den berömda mossboplatsen Mullerup vid Magle mose. Varför skulle annars Sarauws ärelystne chef Sophus Müller ha låtit museets naturvetenskaplige assistent utföra den utgrävning år 1900 som skulle orsaka en omvärdering av den äldre stenåldern för hela Sydskandinavien och med ens göra Sarauw till ett stort namn i den arkeologiska världen? Müller hade ju nyligen publicerat sitt stora arbete om kökkenmøddingarna som då ansågs vara spår efter Danmarks äldsta inbyggare.

Sjöberg belyser läget för mesolitikumforskningen omkring 1900 och det tomrum som delvis fylldes i och med upptäckten av Maglemosekulturen. Följden blev en bitter fejd mellan de båda herrarna i samband med att Sarauw skulle publicera utgrävningsresultaten. Sammanlagt nio versioner av den uppsats som Sarauw hade skrivit fick passera Sophus Müller innan denne kunde godkänna publiceringen i *Aarbøger*. Sarauws arbetsförhållanden under Müller blev allt mera outhärdliga och efter 17 år vid museet slutade Sarauw. I stället började han, 49 år gammal, läsa arkeologi i Uppsala för sin vän Oscar Almgren. Sarauw hann bara påbörja sina studier innan när han sökte och fick tjänsten som intendent för en nyskapad arkeologisk avdelning vid Göteborgs Museum.

I Göteborg gör Sarauw en rejäl rivstart. Med minimala resurser startar han en omfattande grävningsverksamhet och samlingarna byggs ut i rask takt även med komparativt material. Han etablerar ett rikt kontaktnät med tidens framstående arkeologer var de än finns. Han startar också akademisk undervisning vid högskolan i Göteborg. Sarauw var en framstående pedagog och föreläsare och därför flitigt anlitad i många sammanhang. Snart nog organiserar han den fornminnesinventering som har kallats Göte-

borgsinventeringen och som omfattade ett stort västsvenskt område, Götaälvsområdet. Inventeringen var ett led i förberedelsearbetet för den stora jubileumsutställning som ägde rum vid Göteborgs stads 300-årsjubileum 1923. Utställningen om Västsveriges förhistoria rönste stor uppmärksamhet. Den fick omdömet »den mest glansfulla och fullödiga kulturmonstring som någonsin förekommit i Sverige.»

Samtidigt presenterades Västsveriges förhistoria i boken *Götaälvsområdets fornminnen* som Sarauw skrev tillsammans med parhåsten, »den professionelle amatören» Johan Alin. Boken har länge varit ett betydelsefullt standardverk för alla arkeologer verksamma i Västsverige. Både inventeringen och utställningen tjänade länge som förebilder. Särskilt bestående värde har fornminnesinventeringen haft. Den gjordes mycket framsynt i och med att man också tog med boplatser och lösfynd, något som Riksantikvarieämbetet inte lyckades med förrän på 1970-talet. Man registrerade ca 22 000 fornlämningar inom ett område på 8 500 kvadratkilometer.

Ja, listan kan göras lång över vad denne man lyckades åstadkomma under sina 16 år som intendent i Göteborg. Sjöberg ger en mycket god inblick i och bakgrund till Sarauws olika stordåd. Framställningen är dessutom illustrerad på ett föredömligt sätt. Sjöberg, som är en skicklig fotograf, har själv stått för många fina arrangerade bilder varav en del inleder de olika kapitlen. Sjöbergs skildring är initierad och stilen personlig. Hans stora beundran för Sarauw kommer väl fram samtidigt som han lyckas hålla distans till sin huvudperson. Sarauw framstår onekligen som »en kufisk figur» som inte tycks ha varit särskilt lätt att samarbeta med. Läsningen störs emellertid av en stor mängd korrekturfel, ofta flera på en sida. Inkonsekvent och ibland omotiverad användning av stor bokstav inklusive några smärre faktafel stör också. Bland de senare kan nämnas att det inte var Sarauw som gjorde den första utgrävningen i museets regi. Det gjorde Bruswitz redan 1874 när han tvingades gräva ut och flytta Sannegårdsmonumentet efter att ha misslyckats med att stoppa Göteborgs stads grustäkt. Den utgrävningen blev därmed den första dokumenterade exploateringsundersökningen i Göteborg.

Dessa skönhetsfläckar överskuggar dock inte Sjöbergs prestation att ha gjort en intressant och personlig presentation av en av det tidiga 1900-talets främsta svenska arkeologer, vars liv och verk varit avgörande för den tvärvetenskapliga arkeologi som bedrivs i Västsverige idag. Allt detta skildras i en mycket läsvärd och vacker bok.

Johan Wigforss

Göteborgs stadsmuseum

Norra Hamngatan 12

SE-411 14 Göteborg

j.wigforss@gbg.stadsmuseum.se

John Kraft, *Ledung och sockenbildning*. Upplands-Bro Kulturhistoriska Forskningsinstitut. Västerås 2005. 256 s. ISBN 91-88076-26-1.

John Kraft har tidigare givit ut böckerna *Hednagudar och hövdingadömen i det gamla Skandinavien* (1999) och *Tidiga spår av Sveariket* (2001). Han har också flitigt medverkat i kulturhistoriska årsböcker och vetenskapliga tidskrifter. Med föreliggande bok avslutar han sitt stora forskningsprogram. Han har samlat in ett omfattande faktaunderlag från hela Sverige. Bredden i underlaget och överblicken låter Kraft se eller ana sammanhang som andra forskare inte har uppmärksammat. Han kan hela tiden underbygga sina antaganden eller slutsatser med beaktansvärda sannolikhetsskäl eller liknande förhållanden i liknande sammanhang. Författaren arbetar i mycket stor utsträckning med antaganden, men dessa är alltid underbyggda, i vissa fall väl underbyggda. Han kallar dem visserligen för »gissningar», men denna benämning är överdrivet anspråkslös. Det rör sig om underbyggda antaganden. Forskningen är invecklad och rör sig med mångledade sannolikhetsöverbägen. Dessutom bygger många slutsatser på kartgranskning och noggranna iakttagelser i landskapet. Forskningen är så avancerad att man måste säga att åtskilliga slutsatser eller antaganden kan bedömas fullt ut av endast en enda svensk forskare, nämligen Kraft själv.

Genom noggranna undersökningar följer Kraft ledungsindelningen. Han drar slutsatsen att hundarena ursprungligen har varit skeppslag

och utrustat skepp med 24 besättningsmän. I ett senare skede har varje hundare delats i två skeppslag om tolv hamnor vardera. Varje skeppslag utrustade med andra ord ett skepp med tolv besättningsmän. Kraft räknar med 200 skepp och allt som allt 2400 mans besättning. Nytt i förhållande till föregångarna är att han räknar med smärre skepp än de danska och norska samt ett ledningsuppbåd som var betydligt fåtaligare än danernas och normännens.

Den svenska ledungens små skepp var lämpliga för färder på de ryska floderna men olämpliga för strider mot daner och normän. Vi vet dock att svearna har kämpat mot daner och normän till sjöss, i Öresund år 1000, vid Helgeås mynning år 1027 och vid andra tillfällen. I Östgötalagen omtalas stormän som har stallare, stekare och fyrtio bänkkamrater på egen bekostnad (Dråpsbalken 14:3). Rimligtvis betyder detta, att stormannen har haft ett skepp med tjugo årpar. Kraft accepterar denna tolkning men påpekar att ledungen inte omtalas på detta ställe. Det är dock sannolikt att andra forskare kommer att vidhålla uppfattningen att större skepp har förekommit, och att åtminstone vissa hamnor tidvis kan ha rustat fler än en roddare. Man kan ta indelningsverket som exempel. Knappt var det infört förrän kronan drev igenom ökade rustningsbördor för rotarna: femmänningar, fyrmänningar, tremänningar och vargering. Givetvis försökte allmogen senare få tillstånd en återgång. Utvecklingen gick fram och tillbaka. Dessutom kan man tänka sig att konungar och stormän hade större skepp åt sina horder, och att dessa inte ingick i ledungen. Kraft har själv varit inne på denna tanke.

Meningsutbytet kommer att gå vidare, men Krafts framställning är värdefull som forskningsöversikt, som omdömesgill och kritisk genomgång av föregångarnas inlägg och som presentation av hans egna, välunderbyggda slutsatser. Detta gäller inte minst hans genomgång av sockenbildningen. Han visar att många forskare har haft rätt i uppfattningen att sockenindelningsen har följt ledungsindelningen, men att det finns flera olika mönster, och att sockenbildningen ibland har varit helt fri från ledungsindelningens påverkan. Hans bild av utvecklingen är nyanserad och mångskiftande.

Det återstår att se hur mycket Krafts utredningar kommer att påverka andra forskare. Tyvärr finns det anledning att tro att hans påverkan blir mindre än den förtjänar. Det krävs nämligen stor beläsenhet, gott omdöme och gott om tid till att läsa, förstå och självständigt bedöma Krafts inlägg. Många kommer att lyfta aktningfullt på hatten men gå förbi. Förhoppningsvis skall dock flera forskare både lyfta på hatten och ta till sig viktiga huvudtankar. Här finns många antydningar om och belägg för förhållandevis tidig samhällsorganisation. Tyvärr framför andra forskare många uppfattningar om rikets framväxt under bortseende av alltför mycket källmaterial. Mot bakgrund av Krafts genomgång ter sig dessa tankar som vilseflugna fåglar i en outforskad värld.

Lars Gahrn

Mölnalds museum

SE-431 82 Mölnådal

Lars.Gahrn@molndal.se

Jonas Monié Nordin, *När makten blev synlig – senmedeltid i södra Dalarna*. Stockholm Studies in Archaeology 36. Stockholm 2005. 238 s. ISBN 91-7155-099-2.

Jonas Monié Nordin har skrivit en avhandling om ett av den svenska historiens mest mytomspunna landskap och en av dess mest mytomspunna perioder, senmedeltid i Dalarna. Det är också en bok som, i alla fall för svensk del, tar ett delvis nytt grepp på en företeelse som av många ses som synonym med medeltiden, nämligen borgar. Undersökningsområdet ligger i södra Dalarna med centrum i slättbygden runt Hedemora, där de huvudobjekt som diskuteras är belägna: Grådö, Borgaholm, Hedemora stad och Gudsberga kloster.

Inledningskapitlet är ämnat att ge en förförståelse till författarens syn på medeltiden. Med utgångspunkt i hur man vid Stockholmsutställningen 1897 skapade och iscensatte dåtidens uppfattning av medeltiden drar författaren paralleller till hur det »verkliga» medeltida landskapet iscensattes. I kapitel 1 presenteras avhandlingens syfte, som är »att förstå maktens former och ut-

tryck med exempel från olika typer av maktutövning, både institutionell och individuell i södra Dalarna». De landskapselement som studeras, borgar, städer, kloster och sätesgårdar, ses som uppförda och tillkomna för att tillfredsställa olika gruppers strävan efter utökad makt över människor och resurser. Här diskuteras begrepp som makt, habitus, feodalism och problematiken med att bedriva arkeologi i en historisk period. Antonio Gramscis hegemoni-begrepp samt Pierre Bourdieus habitus-begrepp används som teoretisk-metodisk ram till att förklara hur en härskande klass eller grupp kunde få ett samhälle att fungera utan ständig våldsanvändning. Författaren vill se borgen som något mycket mer än bara en militär befästning, där inte minst dess placering i landskapet och arkitektoniska utformning är viktig.

Kapitel 2 presenterar borgen Grådö, undersökningens huvudobjekt och dess utseende under dess äldsta 1300-talsfas. Kapitel 3 redogör sedan för Grådö under dess andra fas, då platsen kraftigt omformats. Vallgravar och palissader gav nu platsen mera karaktär av militär anläggning. Fas 2 dateras utifrån fyndmaterialet till tiden kring år 1400. Därefter övergavs platsen. I kapitel 4 jämförs Grådönäset med andra samtida borgar i framför allt norra Sverige. Senmedeltidens borgbyggande sätts in i ett pågående alliansskapande och nätverksbyggande mellan kungamakt, frälse och allmoge, där borgar hade stor betydelse. I kapitel 5 står Borgaholm och andra sätesgårdar i fokus. De ses som enskilda frälsemäns manifestering av sin tillhörighet till frälset och sin hegemoniska position i samhället. Kapitel 6 byter tema och diskuterar staden som arena för den feodala hegemonin, som en plats där de feodala relationerna fördjupades och fick fastare ekonomisk grund. I kapitel 7 fokuseras på cistercienserklostret i Gudsberga.

Slutligen, i kapitel 8, sammanfattas resultaten. Det medeltida frälsets agerande parallelliseras med borgerlighetens under 1800-talets slut. I båda fallen skedde ett rumsligt ianspråktagande av landskapet. Borgar och sätesgårdar uppvisade genom sin utformning kulturella koder som var del av byggherrarnas habitus och som var nödvändiga för innehavarnas legitimitet i samhället. Grådö och Borgaholm var de feodala

innovationscentren i denna process, där urbaniseringen genom Hedemora och senare klostret i Gudsberga kom att bli nästa steg att synliggöra och legitimera makten i södra Dalarna.

I stora drag är detta en »inomsvensk» bok. Antalet referenser till utomnordisk litteratur är rätt litet. Egentligen finns det bara två utomnordiska referenser kring bokens huvudämne, borgar i landskapet. Här hade författaren kunnat hämta betydligt mera från en pågående europeisk diskussion där flera forskare diskuterat den medeltida borgen utifrån sociala, symboliska och landskapsmässiga utgångspunkter. I övrigt är boken lättläst och välskriven. De många vackra fyndteckningarna bör särskilt nämnas. Flera kapitel är kryddade med äldre grävningbilder. Dessvärre är många så små att man inte ser vad de föreställer.

En hel del problem är förknippade med presentationen av historiska kartor. Ofta saknar de ordentliga förklaringar av vad som syns på kartorna. Som läsare undrar man exempelvis vad siffrorna på kartorna betyder, vilka markslag det rör sig om, om det finns marknamn som kan ge upplysningar kring platsens funktion m.m. Ytterligare en brist är att särskilt skifteskartorna presenteras i små utsnitt, vilket gör det svårt att relatera läget för exempelvis Borgaholm till närmsta bebyggelse. Detta är avgörande vid en landskapsanalys, om man rätt ska kunna förstå hur människor förhållit sig till och upplevt en plats. Eftersom sådana frågor diskuteras i avhandlingen borde detta material ha presenterats utförligare och landskapsanalysen i dessa delar varit mer genomgripande.

Det som först slår en vid en läsning är den inledande parallelliseringen mellan Stockholmsutställningen 1897 och medeltiden. Den feodala estetik och arkitektur som introducerades i Dalarna under senmedeltid representerade ju något nytt, en ny samhällsordning som bröt med det traditionella. För det sena 1800-talets borgerlighet handlade användandet av medeltiden snarare om historiebruk, om att återknyta till en historisk företeelse för att skapa legitimitet i samtiden. Borde man inte snarare ha jämfört med 1800-talets industri- och bankarkitektur, en industrikapitalismens estetik, som ju också bröt mot det traditionella, om man ville hitta en parallell till senmedeltidens nya feodala estetik?

Det är modigt att skriva en avhandling om senmedeltidens Dalarna utan att diskutera Engelbrektsupproret i högre grad än vad som görs. Detta hade kanske varit behövligt, eftersom en del tolkningar av Engelbrektsupproret, som en gemensam angelägenhet för allmog och delar av frälset, motsäger en del av författarens slutsatser.

En betydelsefull del i avhandlingen är diskussionen kring borgar och hur de ska tolkas. Författaren vänder sig mot den tidigare ensidigt militära tolkningen av borgar. Här bidrar avhandlingen med en mängd viktiga nya perspektiv. Med tanke på den förändring i synen på borgar som avhandlingen står för kan man dock fråga sig om den framtida användbarheten av begreppet borg. Ska dessa platser kallas något annat? Att det finns en viss begreppsmässig ambivalens hos författaren framgår exempelvis av att Grådö på sidan 35 kallas »gårdslämning» och på sidan 36 för »borg». På sidan 109 slås det fast att borgarna »uppfördes . . . utan tydliga befästningsfunktioner». Mot bakgrund av att en borg enligt de vanligaste definitionerna ska vara befäst, kan man undra om de monument det här är frågan om kan karaktäriseras som borgar.

I bokens inledning nämns ambitionen att låta det arkeologiska materialet få ge sin utsaga innan det jämförs med andra källor. Dessvärre genomförs inte detta program i den utsträckning som hade varit möjlig. Snarare blir det i diskussionerna så att olika källmaterial används för att bekräfta varandra. Exempelvis hade det funnits möjligheter att kontrastera olika källmaterial i diskussionen kring staden Hedemora. I det arkeologiska materialet saknas Hedemora, men i det skriftliga materialet urbaniseras platsen under 1400-talet. Vad betyder dessa skillnader? Om avhandlingens ansatser fullföljts hade det kunnat leda till en intressant diskussion kring den senmedeltida urbaniseringen ur ett arkeologiskt perspektiv.

Sammantaget har dock Jonas Monié Nordin skrivit en intressant, välskriven och inspirerande bok som ger ett värdefullt bidrag till castellogin. Det finns ett stort behov av att diskutera och nyansera borgbegreppet. Även det landskapsperspektiv som presenteras är betydelsefullt, inte minst vid studier av borgar och sätes-

gårdar. Möjligen kunde man ha önskat att detta perspektiv, precis som en del andra, drivits ännu längre. Boken blir viktig läsning för kommande forskare intresserade av såväl borgar och sätesgårdar som Dalarnas medeltid.

Martin Hansson

Smålands museum

Box 102

SE-351 04 Växjö

martin.hansson@raa.se

Curry Heimann, *Förflutna rum. Landskapets neolitiseri ng i sydvästra Värmland*. GOTARC Series B, Gothenburg archaeological theses 40. Göteborg 2005. 266 s. ISBN 91-85245-21-6.

Curry Heimanns bok er først og fremst et bidrag til å forstå yngre steinalder i Värmland – et område som i dagens samfunnsutvikling, og derfor også i dagens arkeologiske fokus, inntar en tilbaketrasket plass. Dette er ufortjent da Värmland kan betraktes som et knutepunkt for forhistorisk kommunikasjon mellom Østersjøen, Oslofjorden, den svenske vestkysten og de store dalstrøkene.

Avhandlingen innledes med følgende målsetting: »å studere hvordan mennesker i neolitiseringsprosessen konstituerte spesifikke landskap fylt med sosial og økonomisk betydning. På hvilken måte endret neolitiseringsprosessen menneskenes forhold til plasser brukt i lang tid, og hvilke nye plasser ble skapt?».

Dette prosjektet er forankret til landskapet Värmland, der Heimann søker å gi et samlet bilde av yngre steinalder. Det er den vestre delen av Värmland som vies spesiell interesse, nemlig området rundt sjøen Stora Le. Heimann ønsker å forankre avhandlingen teoretisk i landskapsarkeologien og teori rundt landskapsarkitektur på den ene siden, og den forholdsvis abstrakte debatten om hvordan neolitiseringsprosessen skal forstås på den andre. I forhold til forskningen omkring neolitiseringsprosessen oppfattes undersøkelsesområdet som en periferi, og et grunnleggende spørsmål for Heimann blir derfor hvordan denne perifere beliggenhet påvirker neolitise-

ringsforløpet og får konkret uttrykk i datidens landskap. Det brukes flere ulike analysenivåer i avhandlingen. På forskjellige måter refererer de enten til Värmland som helhet, eller til undersøkelsens kjerneområde, som er sjøsystemene Foxen, Stora Le og Lelången i vestre Värmland.

Värmlands natur- og kulturgeografi behandles. Dernest tar avhandlingen for seg Värmlands steinalder i et forskningshistorisk perspektiv, der Heimann beskriver hvordan det arkeologiske kildematerialet i regionen har blitt formet, og på hvilke grunner kunnskapsstatus har blitt utviklet på et lokalt plan. Denne gjennomgangen kan sies å gi et lokalt bilde av en generell utvikling innen arkeologien i Norden, fra å være sterkt bundet opp i enkeltindividers interesse innen den borgerlige klassen, til å bli offentlige institusjoner med hjemmel til vern og virke i kraft av et lovverk.

Neste del tar for seg det arkeologiske materialet fra Värmland generelt og Stora Le spesielt. Deler av studiet bygger på tidligere arbeider og klassifikasjoner og ikke minst i stor grad på løsfunn og private samlinger. Gjennomgangen muner ut i presentasjon av en klar trend i funnmaterialet, nemlig at senneolitikum er den klart best representerte perioden. Heimann har lagt stort arbeid i å skape en oversikt i et kildemateriale som delvis er vanskelig tilgjengelig, delvis tidligere er ufullstendig presentert.

Et nytt moment i studiet av Värmlands neolitikum er pollenanalytiske undersøkelser fra Stora Le. Pollenanalysene viser jordbruksindikatorer fra mellomneolitikum A, men tegnene på jordbruk er mest markerte fra slutten av mellomneolitikum, senneolitikum og eldre bronsealder.

Den neste delen av avhandlingen tar for seg lokaliteter med hellemaalinger, som dateres til mellomneolitikum. Det er tydelig at hellemaalingerne har vært et interessant emne for Heimann. Presentasjonen er drivende og resonnementene mer personlige og spissformulerte enn ved gjennomgangen av gjenstandsmaterialet. Samme engasjement kan man finne ved gjennomgangen av hellekistene – som nok må regnes som avhandlingens viktigste kildemateriale. Heimann begynner med en generell presentasjon av alle hellekister i Värmland. Han vil snarere se hellekistene som en del av en symbolsk og kultu-

rell endring henimot neolittiske samfunnsforhold enn som uttrykk for en økonomisk endring.

Den generelle gjennomgangen av hellekistene avløses av en mer detaljert presentasjon av hellekistene fra Stora Le-området. Alle hellekistene i Østfold omtales, etterfulgt av en gjennomgang av hellekistene fra ni sogn rundt Stora Le. Gjennomgangen er ikke bare morfologisk, også faghistoriske forhold drøftes.

Som avhandlingens finale søkes de innledende problemstillingene besvart på grunnlag av gjennomgangen av det arkeologiske materialet. Diskusjonen tar utgangspunkt i landskapsbegrepet. Her presenteres og forkastes både den anglesaksiske empirisme og den cambridgefortolkede, kontinentale fenomenologi, slik postprosessuell arkeologer har utlagt denne filosofien. Sistnevnte retning leder henimot en antropologisk diskusjon over begrepene landskap, plass og rom, som igjen leder over i en arkitekturteoretisk presentasjon. Arkitekturteoretikerne Christian Nordberg-Schultz og Simon Unwins teorier er sentrale i denne sammenhengen. Diskusjonen leder mot en konklusjon om at hellekistene ble bygget som et svar på et økende behov for synliggjøring i landskapet, for på den måten å utvikle aspektene erindring, orientering og identifikasjon av plassen. Denne trangen til å manipulere landskapet utgjør et ledd i neolitiseringsens allmenne ideologiske påvirkning.

Etter denne første konklusjon tar Heimann et oppgjør med arkeologisk teori om landskap som ikke skiller klart mellom den subjektive og den arkeologisk konstituerte virkeligheten. Vitenskapen, og kanskje arkeologien spesielt, må ta utgangspunkt i de av arkeologen konstruerte føringene i landskapet. Analysemetodene til arkeologene Terje Gansum, Gro Gjerpåsen og Christian Keller danner en innfallsport til landskapsforståelse ved deres systematisering av landskapsfortolkningen knyttet til de rom som visuelt kan konstrueres i dagens landskap.

Heimann går så over til å diskutere de ulike betydningene av neolitiseringsbegrepet og den forholdsvis teoretiske debatten som i de siste 40 årene har foregått over dette emnet. Han løfter fram det man kan kalle sosiale og konkurransepregede fortolkninger av neolitiseringsprosessen som de nyeste og antakelig de mest aktuelle

bidragene. Heimann tolker funnmaterialet ved Store Le som uttrykk for en neolitiseringsprosess som i tidlig- og mesteparten av mellomneolitikum primært var sosialt og ideologisk motivert, mens jordbruket først får økonomisk betydning i senneolitikum.

Som et knutepunkt i det sentrale undersøkelsesområdet rundt Stora Le framheves Rånkeforsen. Dette området samt Flötefjorden noe lengre nord utgjør to landskapsrom som har stor grad av lesbarhet i kraft av de arkitekturteoretiske og landskapsarkeologiske betraktningene. De ulike funngruppene tolkes som elementer i et landskapsrom der landskapets fysiske struktur også spiller inn i fortolkningen av den forhistoriske organiseringen av rommet. På bakgrunn av den visuelle strukturen Heimann konstruerer ut fra landskapet, de arkeologiske kildene og landskapsarkeologisk teori søker han å rekonstruere en kulturell struktur. Han mener å se en historisk kontinuitet i landskapsbruken fra senmesolitikum til neolitikum, der de senneolittiske monumentene oppføres i forlengelsen av de eksisterende kulturelle strukturene.

Heimanns bok er et pionerarbeid, der neolitikum i et viktig men anonymisert landskap løftes fram. Særlig hans behandling av de senneolittiske hellekistene samt landskapsanalysene som tar utgangspunkt i disse er verdifulle og interessante. Fortjenestefull er også hans vilje til å krysse dagens nasjonalgrenser i arkeologien med hensyn til bruk av litteratur og kontekst for diskusjon av Värmlands arkeologiske materiale. Norsk arkeologisk litteratur brukes på linje med svensk, og avhandlingen er dermed et forbilledlig eksempel på relevansen av et tett nordisk samarbeid for å forstå kulturhistorien i de enkelte landskapene.

Man kunne nok ønsket seg en tettere integrering av Nordberg-Schultz og Unwins teorier i de arkeologiske fortolkningene. Det blir primært arbeidet til Gansum, Keller og Gjerpåsen som danner motoren i landskapsanalysen. Den teoretiske bakgrunn for dette arbeidet forblir også i liten grad behandlet. Likeså må det nevnes at det fragmenterte og vanskelig tilgjengelige kildematerialet, samt det varierende geografiske fokus gjennom avhandlingen, svekker kohesjonen i enkelte analyser, uten at Heimanns konklusjoner av den grunn må være urimelige.

Slike innvendinger til tross: hovedinntrykket av boken er at den både er interessant og leseværdig som vitenskapelig dokument, som vil ha stor betydning for den arkeologiske forskningen både i Värmland og i de nærliggende områdene i Sverige og Norge.

Håkon Glørstad

Kulturhistorisk museum

Universitetet i Oslo

Pb 6762 St. Olavs plass

NO-0130 Oslo

hakon.glorstad@khm.uio.no

Fångstfolk och bönder. Om forntiden i Göteborg. Red. Stina Andersson & Ulf Ragnesten. Göteborgs Stadsmuseum 2005. 302 s. ISBN 91-85488-84-4.

82 år sedan sist. Detta kan man utläsa av bokens baksidestext. Det har gått 82 år sedan en större sammanfattning av de arkeologiska resultatene i Göteborgsområdet senast publicerades. Då, 1923, var det Georg Sarauw & Johan Alins *Götaälvsområdets fornminnen* som presenterades i samband med Göteborgsutställningen. Idag är det Volvo lastvagnar som skjutit till pengar för att en bok om Göteborgs förhistoria skall kunna komma till stånd. Boken innehåller fjorton artiklar författade av sju arkeologer varav fyra kvinnor. Av författarpresentationerna kan man räkna ut att de tillsammans besitter ungefär 170 års erfarenhet av arkeologi i Göteborg.

Boken kan delas upp i fyra delar. Den första speglar Göteborgsområdets forskningshistorik och arkeologihistoria, den andra är kronologisk och den tredje behandlar specifika objekt eller problem. Den fjärde är en exposé över analysmetoder samt en redogörelse för museets arkiv, magasin och bibliotek. I slutet av boken finns bilagor som redogör för de lokaler som ingår i kartframställningarna, en gedigen rapportlista sorterad efter socken, en litteraturlista (ca 300 verk) samt en ortnamnslista. Litteraturlistan har tyvärr inte jämkats fullt ut mot hänvisningarna i artiklarna, men boken har trots detta ett gott användargränssnitt. I sammanhanget är det även på sin plats med en stor eloge för ett till

största delen enastående fotografiskt material. Göteborgs Stadsmuseum är bättre än de flesta andra grävande institutioner på att utnyttja den fotografiska bilden i sina publikationer.

Stina Anderssons inledande artikel kan ses som en forskningshistorisk exposé över vad som publicerats om Göteborgsområdet de senaste 80 åren. Wigforss skriver därefter områdets arkeologihistoria med fokus på George Sarauws tid samt 60- och 70-talen. Det finns en logik i detta då dessa perioder av allt att döma var Göteborgs museums arkeologiska glansperioder. Beskrivningen av 60- och 70-talen är i mitt tycke de mest intressanta. De belyser en period då exploateringsarkeologin växte till sig och formerades. En period då det i Göteborg uppstod en motsvarighet till *New Archaeology*, där fältarkeologi bedrevs med såväl förr som senare sällan skådade vetenskapliga ideal. Hur många av dagens fältarkeologer känner till Carl-Axel Mobergs och Carl Cullbergs statistiskt baserade utplacering av provgröpar (glesgröpar respektive tätgröpar), deras jordspolningsapparat, eller att de använde hålkort för fyndregistrering?

Inte allt nytt är revolutionerande och inte allt gammalt är förlegat är ett talesätt jag kommer att tänka på i sammanhanget. Sannolikt har dagens fältarkeologi en del kunskap och inspiration, såväl metodisk som teoretisk, att hämta i Mobergs och Cullbergs tillvägagångssätt. Ett problem med den arkeologihistoriska artikeln är att Wigforss till stor del behandlar tider han själv upplevt, 40 år av arkeologihistoria som han själv deltagit i att skapa. Det säger sig själv att objektiviteten då riskerar att bli lidande. Oavsett detta är det en lärorik historia som berättas.

Den kronologiska delen är författad av Wigforss (äldre stenålder), Andersson (yngre stenålder och bronsålder), Ulf Ragnesten (äldre järnålder) samt Berit Hall (yngre järnålder). Kapitlen är pedagogiska och systematiska, de förklarar begrepp och benämningar på ett lättförståeligt sätt. De redovisar på ganska få sidor stora mängder utgrävningar och tillsammans med katalogbilagorna kan man hitta information eller referenser kring varje enskild lokal. Det hela är genomtänkt och väl utfört. Må vara att några kapitel inte tar hänsyn till den senaste forskningen på det nationella planet, men på det stora

hela fungerar de kronologiska kapitlen mycket väl.

Bokens tredje del behandlar enskildheter. Inledningsvis redovisar Andersson två stenåldersboplatser. Därefter kommer en övergripande artikel om hållristningar signerad Johan Ling. Ragnesten ger sig i kast med en mycket specifik fyndkategori, lerkulor. 229 små lerkulor har tillvaratagits på 21 olika platser i Göteborgs kommun.

Artiklarna i bokens fjärde del om dateringsmetoder, fosfatkartering och naturvetenskapliga analyser är skrivna av Wigforss och kan ses som en orientering riktad till en intresserad allmänhet snarare till kollegorna. Typologi, stratigrafi och den i kustområden så viktiga strandlinjeförskjutningen nämns som dateringsmetoder. Därefter redovisas pollenanalys, kol-14, dendrokronologi samt luminiscensdateringar. Artikeln är allmänt hållen och baseras på Wigforss egen erfarenhet vilket gör att litteraturhänvisningarna är mycket få. Inte heller tas de senaste tillämpningarna, möjligheterna och begränsningarna med respektive metod upp. Därefter följer en artikel om prospektering med hjälp av fosfatanalys och en om naturvetenskapliga analyser. Här redovisas allmän geologi, pollenanalys, makrofossilanalys, diatoméanalys, foraminiferanalys, osteologi, ¹³C-halt samt DNA. Fokus ligger med andra ord på metoder av relevans för Wigforss primära forskningsområde – mesolitikum. Analyser av keramik och lipider samt arkeometallurgi är tre av de många analysmöjligheter som inte nämns. De två sistnämnda artiklarna lider båda av samma problem som den om dateringsmetoder. Bokens avslutande artikel signerad Engström och Filipson presenterar museets arkiv, magasin och bibliotek.

Spontant saknar jag i denna bok mycket av 1990- och 2000-talets arkeologi och arkeologer både i och utanför Göteborg. Framför allt saknar jag en återkoppling till de senaste 20 årens arkeologiska utveckling i synen på den förhistoriska människan, hennes samhälle och omvärlds-uppfattning. Detta hade kunnat rymmas i de kronologiska kapitlen, men fokus ligger snarare på olika former av tekniska landvinningar.

Boken är formell, korrekt och uppsummerande, men kan knappast beskrivas som visionär

eller framåtsyftande. Men det kanske den inte behöver vara. Den utger sig trots allt inte för att vara något annat än en sammanställning av de senaste 80 årens arkeologiska verksamhet, och som sådan är den mycket gedigen. Som en uppdatering av Götaälvsområdets fornminnen är denna bok berättigad en mycket lång livslängd.

Leif Häggström
Jönköpings läns museum
Box 2133
SE-550 02 Jönköping
leif.haggstrom@jkpglm.se

Liunga. Kaupinga. Kulturhistoria och arkeologi i Linköpingsbygden. Red. Anders Kaliff & Göran Tagesson. Skrifter 60. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar. Linköping 2005. 324 s. ISBN 91-7209-392-7.

I raden av antologier med fördjupningsstudier från UV kommer här en bok om Linköpingstrakten, Sveriges femte största kommun räknat efter invånarantalet. Boken pryds rikligen av Göran Billesons vackra och instruktiva fotografier. De förtjänar en separatutställning på läns-museet, och jag rekommenderar dessutom varmt mannens nyutkomna fotobok *Bilden av Östergötland*.

Som helhet är UV-antologin ett gediget och vackert bidrag till Linköpingslitteraturen. Viktiga grundfrågeställningar är när Linköping blev en centralort, varför den hamnade just här och hur dess relationer med omlandet såg ut. Sedan några år forskar jag om yngre järnålderns centralplatser i Östergötland, vilket hoppeligen innebär att jag kan bidra med ett kunnigt perspektiv. Å andra sidan innebär det att jag inte har råd att bli osams med östgötaarkeologerna, så jag är jävig. Läsare, tag dig i akt.

Min uppfattning, utifrån dagens källäge, är att Linköpingstrakten varken var centrum eller periferi inom ramarna för den rika östgötaslätten under yngre järnåldern.

I mina östgötastudier har jag funnit skäl att ifrågasätta flera av de etablerade uppfattningar som Anders Kaliff återger i början av bokens första orienterande uppsats. Det finns enligt

min mening ett inslag i den östgötska järnåldersforskningen av att dåligt grundade hypoteser citeras och upprepas utan omprövning. De två som framför allt har relevans för denna bok är a) att östgötaslätten skulle ha varit politiskt tredelad under järnåldern, och b) att det skulle finnas tecken på en regional centralort i Linköpingstrakten under tiden 500–1000 e.Kr.

Den första tanken är såvitt jag kan se helt ogrundad i samtida källmaterial. Den andra bygger framför allt på Birger Nermans djärva antagande att alla odaterade storhögar skulle höra till yngre järnåldern. I Östergötland finns sju väldaterade bronsåldershögar, sex vid Vättern och en på Vikbolandet, samt tre storhögar med järnåldersdatering, en vid Vättern och två i slättens mittre del på avsevärt avstånd från Linköping. Men de flesta av storhögarna är odaterade.

När vi rör oss i en sådan utpräglad rik region måste vi tänka stort för att kunna värdera fynden. Bland fynden från trakten av Stångebroarna strax öster om Linköping är endast resterna av en stor skeppssättning någorlunda imponerande. I ensliga ödetrakter kan det kanske vara tecken på en makthavares närvaro att man hittar bronsspännan och gravhögar vid en flodövergång. Men Stångebro ligger inte i någon enslig ödetrakt. Och när man gräver ut hundratals järnåldersgravar i ett av landets bördigaste jordbruksområden vore det snarast en gåta om ingen av dem visade sig vara någorlunda rikt utrustad. Nej, visa mig i stället en trakt där man bara har grävt ut tjugo gravar, varav två är rika, tack.

Göran Tagesson har i samtal ställt den provokativa frågan om det egentligen finns några tecken på politisk centralitet i Linköpingstrakten före domkyrkans grundläggning omkring år 1100. Mitt svar är som sagt nej. När den första kyrkan på S:t Lars tomt uppfördes under 1000-talet tycks den ha legat vid gården Ljunga, som vid denna tid var en respektabel men för östgötaslättens förhållanden alls inte anmärkningsvärd bosättning. Jag skall med glädje ändra uppfattning om jag eller någon annan hittar ett östgötskt Helgö – Uppåkra – Gudme vid Linköping. Men det finns flera mera lovande ställen att leta på. Och innan vi gör sådana fynd kan vi

inte säga att vi vet var någon östgötsk centralplats låg under yngre järnåldern.

Lisa K Larsson bidrar med en grundlig, nyttig och anspråkslös genomgång av undersökta järnåldersgravfält i Linköpingstrakten. Hennes slutsats är att de starkaste indikationerna på rikedom och fjärrkontakter under första årtusendet finns vid Lagerlunda i områdets västra kant, åtta kilometer från domkyrkan. Man kan också formulera det som att undersökningsområdet ur järnålderssynvinkel är godtyckligt utvalt och centrerat på en vid denna tid obemärkt plats, nämligen Ljunga gård, där S:t Lars och domkyrkan sedan byggdes.

Jan Paul Strid låter ortnamnen Ullevi och Mjärdevi nära Linköping bilda utgångspunkt för en vittfamnande genomgång av religionshistoriska ting, med vi och lund, Ull och Njård, Tacitus, kultbröllop, Dejbjergvagnarna, Trundholmstvagnen, mosslik och annat. Ja, de där ortnamnsparen är som Elias Wessén konstaterade mycket fina. Men jag tycker Strid förbigår en viktig sak: det finns med tanke på de stora undersökta ytorna ingen uppseendeväckande järnåldersarkeologi på någon av de platser hans exposé utgår från.

Av Ann-Lili Nielsens och Karin Lindeblad & Göran Tagessonns två bidrag framgår att ett Stora Ullevi tydligen inte skiljer sig ur arkeologisk synvinkel från ett simpelt Nibble. Och ändå är de avbanade ytorna vid Stora Ullevi enorma. Intressant är dock boplatens långa väldokumenterade flyttkedja från det senneololitiska läget till den historiska bytomten som bebyggs långt innan den reglerades.

Alf Ericssons intressanta bidrag skall enligt rubriken handla om medeltida gränser, men är i själva verket en bred exposé över Östergötlands medeltida kulturgeografi och de äldsta kartorna. Texten slösar med upplysningar och utvecklingar på bekostnad av den röda tråden men är trevlig läsning.

Till sist bjuder Caroline Arcini & Göran Tagesson på en fyllig preliminär utvärdering av den stora kyrkogårdsgrävningen 2002-03 sydväst om domkyrkan. 570 gravar från 700 års kontinuerligt bruk, ett material som kommer att bli klassiskt.

Låt mig avslutningsvis framföra några åsik-

ter om Borgs socken vid Norrköping där UV också har gjort stora arbeten. Den enda centralplatsindikationen från yngre järnåldern här är pärltillverkningen vid Herrebro. Det saknas skäl att kalla denna hantverkslokal för handelsplats. Det lilla vikingatida offerhuset vid säteriet representerar privat kult på samhällets mellannivå.

Martin Rundkvist

Stan Beckensall, *The prehistoric rock art of Kilmartin*. Kilmartin House Trust. Kilmartin 2005. 144 s. ISBN 0-9533674-2-8.

Mens skandinaviske helleristninger og -malerier i mange år har vært gjenstand for tallrike studier av arkeologer, har de mange ristningene som finnes på de Britiske øyer inntil nylig i det store og hele vært ignorert av det arkeologiske establishment. De har vært overlatt til amatører, hva enten det gjaldt dokumentasjon eller tolkning. Den nå pensjonerte skolelæreren Stan Beckensall er en av disse amatørerne. Gjennom sitt mangeårige arbeid med dokumentasjon av ristninger i Nord-England og Skottland har han imidlertid opparbeidet seg en posisjon som den ledende nålevende kjenner av førhistorisk bergkunst i Storbritannia. Deler av hans dokumentasjonsmateriale er gjort tilgjengelig på internett av Newcastle University. Beckensalls foreløpig siste verk er en guide til helleristningene i Kilmartin i Argyle, sørvestre Skottland, der han har stått for dokumentasjon, tegninger og fotografier.

Helleristningsguider er et velkjent fenomen i Sverige, enten det nå er i Bohuslän, Dalsland eller Uppland. Det er i dette perspektivet at Beckensalls guide er av interesse også i skandinavisk sammenheng. For det første synes den å inneholde omtale av samtlige kjente felt i Kilmartin. En serie med gode og detaljerte topografiske kart gjør det lett å finne frem til de enkelte feltene. For hvert kartblad gis en generell introduksjon om akkurat dette området. Så beskrives hvert felt fortløpende. For de aller fleste er ristningene vist i tegning, ofte også på fotografi, som praktisk talt samtlige er i farger. Mange gjengir også landskapet rundt ristninge-

ne. Fotografiene er dessverre ofte mindre gode i fargegjengivelsen. Dette skyldes ikke Beckensall, for han har også på dette feltet gjort godt arbeid. Årsaken ligger nok i at originalene er dias/lysbilder og nødvendigheten av å sende disse gjennom en scanningprosess. De fleste scannere som er på markedet har store problemer med å gjengi korrekte farger på bilder som inneholder mye berg. Så har dessverre skjedd også her.

Sammenliknet med det meste av det jeg har sett av skandinaviske guider til helleristninger representerer Beckensalls guide for Kilmartin et steg framover. Det er mindre variasjon i motivene, så oppgaven har nok vært noe enklere enn for et tilsvarende svensk eller norsk område. Men her er det helheten – kombinasjonen av et hendig format, papirkvalitet, fullstendighet hva angår felt, tegninger og fotografier som skaper noe nytt, og som vi skandinaver kan lære noe av. De siste årene har det vært laget flere populære oversikt bøker, som alle på hver sitt vis er utmerkete. Men vi trenger informasjonsmaterieell på ulike nivå, fra enkle brosjyrer eller pamfletter til spesialguider for utvalgte større felt (her finnes det mange utmerkete eksempler fra franske huler), men også høykvalitetsguider som dekker naturlige geografiske enheter. Først da bør vi som arkeologer og formidlere av kulturhistorie kunne si oss tilfredse, og på ett av disse nivåene har Stan Beckensall en del å lære oss.

Kalle Sognnes

Institutt for arkeologi og religionsvitenskap
Norges teknisk- naturvitenskapelige universitet
NO-7491 Trondheim
Norge
Kalle.Sognnes@hf.ntnu.no

Berit Johnsen, *The cosmic wedding. A new interpretation of South Scandinavian rock carvings, Stonehenge, and other manifestations of Bronze Age religion.* København 2005. 165 s. ISBN 87-7887-261-8.

Den som har arbeidet en del med skandinaviske helleristninger kan ikke unngå å legge merke til ulikheter med hensyn til fokus og tilnærming til materialet som må henge sammen med nasjonale

le forskningstradisjoner. Således har våre danske kolleger i mange år hatt en forkjærlighet for å se ristningene i forhold til bronsealderens religion og kosmologi. Det er derfor ikke overraskende at en bok med tittelen *The Cosmic Wedding* er skrevet av en danske. Forfatteren Berit Johnsen er i denne sammenheng amatør, så det er en person utenfor arkeologenes rekke som i denne boken presenterer sine tanker omkring bronsealderens religion. Akkurat det bør profesjonelle arkeologer hilse med glede. Vi har bare godt av å bli konfrontert med tanker som ikke alltid følger de av arkeologer gjennom generasjoner foretrukne tolkninger.

Forfatteren legger Freuds primære prosesser til grunn for sine tolkninger. Spesielt interessant er det at hun påviser at de enkelte motivene kan ha ulike meninger avhengig av konteksten de inngår i. Generelt representerer hennes tolkning likevel lite nytt. Den grunnleggende tesen er at de sørsandinaviske helleristningene var knyttet til solkult og regnmagi, d.v.s. til sympatetisk magi, og har hatt som formål å opprettholde den guddommelige orden, d.v.s. kosmos. Bortsett fra at ristningene ses i et kosmisk perspektiv er dette i realiteten tolkninger som har dominert i nesten et århundre. På en måte oppleves dette som et paradoks ettersom den generelle trenden innen nordisk bergkunsthistorie de siste tiårene har vært å søke bort fra fruktbarhetsmagien som har vært opplevd som tvangstrøye og tilhørende en annen tid. Parallelt med dette har bergkunsthistorien blitt globalisert med et mer omfattende og nyansert etnografisk materiale som grunnlag for komparasjoner. Dette er ikke berørt, til tross for at forfatteren i sin argumentasjon vandrer relativt fritt gjennom tid og rom.

Det er neppe rett å forvente at forfatteren av en populær bok skal gå inn på de mange ulike perspektiv de sørsandinaviske helleristningene kan tolkes ut fra. Johnsen har valgt sin tolkning og presenterer den. Det kan jeg akseptere og respektere, men jeg har problemer med de bombastiske formuleringen som gjennomsyrrer boken. Flere av motivene ses som flertydige og som å kunne representere både det kvinnelige og mannlige, til dels på samme tid. Her finnes likevel ingen tvil med hensyn til den overordnede tolkningen. Ristningene er knyttet til den kos-

miske forening av den kvinnelige jorden og den mannlige solen.

Jeg kan imidlertid ikke fri meg for at det kan stilles spørsmål ved identifikasjonene av flere av motivene som ligger til grunn for disse tolkningene. Her opereres for eksempel med en sammensatt figur bestående av båt og dyr som »ulvebåt» (s. 26), men er dette en riktig identifikasjon? Er det tale om båt og er det sikkert at det er et bilde av en ulv? Videre presenteres et fotografi av »griser» (s. 38). For meg kan flere av disse dyrene like gjerne forestille bjørner, jfr ristninger i Alta, Finnmark. Vi blir presentert for et bilde av øksebærende mennesker om bord i en båt (s. 66), men de fleste vil trolig identifisere dette som padleårer. Mennesker med »fuglemasker» utgjør også et viktig element i diskusjonen, men det stilles ikke spørsmål om hvorvidt det virkelig dreier seg om masker eller om det kan være nesene som er spesielt fremhevet slik leggmusklene ofte er det. Det *kan* være masker, men behøver ikke være det. Endelig er jeg skeptisk til betegnelsen »adoranter», et begrep som ikke er definert eller diskutert. Er det virkelig tilbedelse/adoranter vi har med å gjøre? Kan vi i det hele tatt føre sannsynlighetsbevis for dette?

The Cosmic Wedding rommer en del interessante tanker, men lite kritisk refleksjon, noe jeg mener er nødvendig for å kunne komme nærmere en forståelse av de sørsandinaviske helleristningene. Jeg er også skeptisk til hvorvidt tolkningen som presenteres her vil være gyldig for det meste av disse ristningene. Motivene som ligger til grunn for denne tolkningen mangler i stor grad i de fleste av Skandinavias viktige helleristningsområder. Er det de relativt få og spesielle ristningene i Bohuslän eller de mange alminnelige ristningene vi finner overalt som representerer essensen i bronsealderens religion og kosmologi?

Kalle Sognnes

Institutt for arkeologi og religionsvitenskap
Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
NO-7491 Trondheim
Norge
Kalle.Sognnes@hf.ntnu.no

Klaus Ebbesen, *The Battle Axe Period*. Köpenhamn 2006. 858 s. ISBN-87-7528-620-3.

Den aktuelle boken är ett ovanligt stort arbete för den danska doktorsgraden. Som anges i det ytterst korta förordet skrevs det mesta under perioden 1980–82. Först 1989 fanns tid för fortsättning varefter manuskriptet accepterades som avhandling år 1992. Efter att ett manus godkänts som avhandling får man inte ändra i texten. Det är således mer än tretton års arkeologisk forskning som inte är beaktad. Detta har främst betydelse för uppfattningen av boplatserna som källa i studiet av stridsyxetiden.

I vissa avseende liknar boken de stora monografier som publicerades inom dansk arkeologi under 1970–80-talen, ett par av avhandlingförfattaren själv. Här är det faktamaterialet som befinner sig i högsätet. Presentationen av fynd och fyndomständigheter är oftast ytterst detaljerad med illustrationer, mätdata och fyndlistor. I och för sig är detta inte till nackdel. Läsaren får en mycket god inblick i basfakta. Problemet är att dessa arbeten saknar en mera fördjupad fråge- och problemställning. Oftast presenteras bara ett tolkningsalternativ. Faktamaterialet och dess behandling är så överväldigande att det bildligen används som en form av slagträ mot mindre övertygade kollegor. I det avseendet har de en viss likhet med strängt postprocessuella verk. För att ytterligare generalisera är den aktuella avhandlingen en typisk produkt av en kontinentaleuropeisk forskningsinriktning.

Utgångspunkten är att det under 1970-talet framkom allt fler indikationer på att uppfattningen om en tids samexistens mellan trättbäckarkulturen och enkelgravskulturen var felaktig. Därför behövdes en förnyad bearbetning av den sociala utvecklingen i Nord- och Mellanuropa under perioden 2800–2400 f.Kr.

Ebbesen har utgått från de östdanska öarna. Kunskapen om stridsyxetiden eller yngreneolitisk tid i östra Danmark har varit knapphändig. Arbetet inleds med en genomgång av den materiella kulturen som är väl representerad i enkelgravskulturen på Jylland och i hur stor omfattning denna finns representerad i östra Danmark. Här följs tidigare typologi med undantag för vissa käriformer som blir föremål för en ny

uppdelning. Man kan här ställa sig något tvivlande till behovet av ny typologi. Misstanken gör sig envist påmind att typologin i vissa fall är självändamål och inte ett medel att nå vidare.

I beskrivningen av föremålsformerna finns ett antal figurer med värden för längd, bredd, nackindex mm. Dessa värden, om de nu alls behöver framläggas, skulle kunna ha presenterats i tabellform. Alltför många olika presentationsformer har använts vilket försvårar jämförelser mellan Ebbesens många arbeten. Därtill saknar jag statistiska beräkningar för att belägga påståenden om relationer mellan olika mätvärden.

Många spridningskartor ingår men fyndens fördelning blir endast i begränsad omfattning föremål för mera ingående analyser och uttolkning.

Att referenserna är omfattande är utmärkt. Men i några fall blir den kanske väl omfattande, exempelvis då en kort behandling av bosättningen runt Kattegatt resulterar i en hel spaltsida med referenser presenterade utan vare sig alfabetisk eller kronologisk struktur. Här kan man tala om överflödsinformation och det är något som uppträder även på andra ställen i boken. Exempelvis finns utbredningskartor och fyndlistor för senneolitiska fyndkategorier som endast undantagsvis har någon relevans för resonemangen. Spridningskartorna är många och kan oftast kopplas samman med fyndlistor, men det saknas numrering av fyndplatserna vilket försvårar läsarens egna försök att skaffa sig en mera nyanserad bild av fyndsituationen.

I kapitlet avseende gravar och gravskick framgår att gravar av det speciella slag som uppträder i högarna på Jylland är mycket ovanliga i Östdanmark – endast en säker hög på Själland. Däremot finns här en hel del yngreolitiska föremål i de minst fyrahundra år äldre megalitgravarna. Här hade det varit önskvärt med en djupare källkritisk analys. Nog för att ett betydande antal fynd avspeglar gravläggningar. Men i vissa fall, exempelvis fynd av yxor med krossad egg, avspeglar fynden sannolikt andra ritualer än begravning. Dessutom är Ebbesen lite tvehågsen när han identifierar gravar. Exempelvis är en tidig stridsyxa från Gillhög i Skåne i ett sammanhang spår av en gravläggning, i ett annat ett belägg för en speciell depåform då den påträffats utanför gravkammaren.

Depåer, vilket enligt Ebbesen är detsamma som offer, är också en kategori som skulle behöva mera källkritisk analys. Depåer definieras som två eller flera värdefulla föremål som inte påträffats i en grav. Men det framgår att Ebbesen även uppfattar enstaka yxor funna i anslutning till kammarstenar i megalitgravar som depåfynd. Däremot betraktar han inte enstaka yxor funna exempelvis i våtmarker som depåer. Man kan också fråga sig vad som menas med värdefulla föremål. Överensstämmer våra värderingar helt med de förhistoriska?

Ett kapitel ägnas åt kronologiska förhållanden och regionala mönster. Här uppehåller författaren sig främst vid stridsyxetidens centralområde på Jylland. I vissa fall kan han urskilja koncentrationer av gravar och särskilda föremålsformer. Därvid framgår att stridsyxor och lerkärl som uppfattas som tidiga har en speciell koncentration till högar i södra Jylland mellan Ribe å och Skjern å. I samma region anger pollenanalyserna att det förekommit en omfattande skogsröjning med efterföljande utbredning av ljunghedar. Genom upprepade avbrännningar fick man en växtlighet som gav gott underlag för bete. Ebbesen anser därmed Sydjylland vara enkelgravskulturens ursprungsområde.

Att andra områden i nuvarande Sydsandinavien sedan följer efter den utveckling som spåras i Sydjylland uppfattas som *naturligt* i den kulturhistoriska processen. Samtidigt accepteras utan förbehåll att den gropkeramiska kulturen i norra Danmark och på Gotland inte följde liknande trender. Det är en av flera påståenden i boken om självklara och säkra förhållanden som verkligen borde ha ifrågasatts. Att det i Danmark funnits en påtaglig gräns för enkelgravskulturen i Mittjylland har tidigare uppmärksamats, men att en liknande gräns för materiell kultur och gravformer också gått i Öresund har knappast beaktats.

Vid utblickar mot Kontinentaleuropa presenteras flera kulturstadier samtidiga med yngreolitisk tid i Sydsandinavien. Visst finns det gemensamma drag, som en koncentration inom små områden av speciell materiell kultur. I nordväst förekommer stridsyxor av samma form som i Sydjylland. Men inte i något av dessa områden menar sig Ebbesen finna ursprunget för

den sydryska samhällsformen. Kommunikationen mellan centralområdena har varit begränsad. Exempelvis anses förmedlingen av koppar ha varit ytterst begränsad och av ringa betydelse för samhällsutvecklingen. Enkelgravskulturen är och förblir en lokal utveckling, menar Ebbesen.

I och med detta ställningstagande faller helt den gamla uppfattningen om ett snörkeramiskt kulturkomplex med ursprung på den ryska stäppen som genom folkförflyttning spritt en särskild samhällsform över stora delar av norra Europa.

Men nya samhällsformer uppstår inte ur ett vakuum. Någon form av inspiration måste ha funnits för att en ny materiell kultur skulle uppstå. Att förändringen kan vara både snabb och påtaglig framgår av exempelvis övergången mellan mesolitikum och neolitikum. Men nyare forskning visar på tydliga inspirations- och kommunikationsvägar för denna period. Enkelgravskulturen verkar sakna sådana kontakter. Trots en markant ny syn på det snörkeramiska komplexet generellt och enkelgravskulturen specifikt finns det i det aktuella arbetet inte några tydliga förklaringsmodeller för denna snabba förändring. Man kan kanske vara kritisk till tidigare framlagda förklaringar om spridningen av religiösa idéer och nya värderingsnormer, men dessa modeller försöker åtminstone ge någon form av förklaring. Ett så radikalt konstaterande borde kräva en välgrundad förklaring, men ingen sådan presenteras i Ebbesens arbete. I flera andra sammanhang, exempelvis vid behandlingen av olika redskapsgrupper, inkorporeras den svenska stridsyxekulturen som en självklar del av yngreneolitikum. Att den har sin speciella utformning av den materiella kulturen blir mest bara ett påpekande, inte något som vore värt att granska mera ingående.

Den engelska texten kompletteras i samman-

fattningen med en parallell dansk dito. Båda har en populärvetenskaplig framtoning. Sammanfattningen rymmer få referenser men däremot en målerisk beskrivning av stora skogar och fågelsång. Den avviker mot ett i övrigt klart fackvetenskapligt utformat arbete. Jag vill absolut inte förringa populärvetenskapens värde, men hör den verkligen hemma här? Ebbesens åsikt att detta skulle göra det lättare för allmänheten att läsa avhandlingen finner jag svårförståelig. Bättre vore att skriva en särskild populärvetenskaplig bok om avhandlingsresultaten.

Fortsättningen och därtill merparten av boken omfattar listor och beskrivningen av fynd och fyndplatser, rikt illustrerade. Här finns mängder av information att ösa ur vilket kommer att få stor betydelse för framtida forskning kring perioden. Frågan är dock om en publicering i bokform är det bästa sättet vare sig vad gäller kostnader och tillgänglighet. Visst föredrar något äldre forskare en stadig bok, men för de yngre är det betydligt lätthanterligare om materialet finns på en CD. Då blir det t.ex. mycket lättare att söka i den omfattande textmassan och fyndlistorna.

Trots min i delar kritiska hållning vill jag framhäva arbetets fördelar. Ebbesen har givit sig i kast med ett synnerligen svårtillgängligt material. Det är inte så många år sedan som man kraftigt ifrågasatte belägen för ett yngreneolitiskt stadium i Östdanmark. Ebbesen presenterar därtill en ny och intressant förklaring till enkelgravskulturens, eller med hans ord, stridsyxetidens, ursprung.

Lars Larsson

Institutionen för arkeologi och antikens historia
Lunds universitet, Fack 117
SE-221 00 Lund
Lars.Larsson@ark.lu.se